

OSMED

**OSMANLI MEDENİYETİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

Cilt 3, Sayı 4, 2017 e-ISSN: 2458-9519

**Editör:
DOÇ. DR. SELİM HİLMİ ÖZKAN**

OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)

Journal of Ottoman Civilization Studies (JOCS)

e-ISSN: 2458-9519

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirimlerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Editör / Editor

Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Fatih Demirel

Gürsoy Şahin

Yayın Kurulu / Editorial Board

Adriatik DERJAJ, Ahmet Ali GAZEL, Ahmet KÖÇ, Ali YILMAZ, Fatih DEMİREL, Gürsoy ŞAHİN, Hasan BABACAN, İsmail KIVRIM, İbrahim SEZGİN, Mehmet Ali ÜNAL, Nurgül BOZKURT, Trenia WALKER, Saim YÖRÜK, Tahir SEVİNÇ

İndeksler / Indexes

Academia, Google Scholar, IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Bible, Research Gate, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

Cilt: 3 Sayı: 4 – Temmuz 2017 / Volume: 3 Issue: 4 2017 – January
Yıldız Technical University, Department of Social Education 34220 Esenler / İstanbul, TURKEY
Tel: +9(0212) 3834864
E-mail: osmanlimedeniyeti@hotmail.com

Bu Sayının Hakemleri / Referees

Dr. Ali Fuat Arıcı, Yıldız Teknik Üniversitesi

Dr. Bekir Gökpınar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi

Dr. Efgan Uzun, Ömer Halisdemir Üniversitesi

Dr. Ensar Köse, İstanbul Üniversitesi

Dr. Fatih Demirel, Uludağ Üniversitesi

Dr. Genç Osman İlhan, Yıldız Teknik Üniversitesi

Dr. İsmail Kıvrım, Gaziantep Üniversitesi

Dr. Selim Hilmi Özkan, Yıldız Teknik Üniversitesi

Dr. Şahin Oruç, Yıldız Teknik Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler/ Articles

Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın Layihasına Göre XX. Yüzyıl Başında Balkanlar'da Güç Dengesi

*The Balance of Power in the Balkans according to Mehmed Kamil Paşa's Report at the
Beginning of Nineteenth Century*

Hüseyin H. ALADAĞ

1 – 9

Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar

*The Issue of the East Turkestan as a Problem Area of the Muslim World and Policies of the
People's Republic of China*

Yusuf SAYIN & Gamze KOÇAK

10 – 24

Seyyahların Piri Evliyâ Çelebi: Seyahat mı? Şefaât mı?

Master of Travelers Evliyâ Çelebi: Travel or Intercession?

Selim Hilmi ÖZKAN

25 – 35

Klasik Osmanlı Döneminde Vakıf Yapıların Korunmasında Onarım Aşamaları

Repairing Processes of Protected Foundation Buildings in Classical Ottoman Era

İbrahim YILMAZ

36 – 60

Ankara'da Eşkîya Tarafından Gerçekleştirilen Vakıf Gayrimenkullerinin Tahribatı Hakkında Bazı Görüşler(XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)

*Some Ideas on the Damage of Foundation Property Caused by Bandit Groups in Ankara
(XVII. and XVIII. Centuries)*

Ahmet KÖÇ

61 – 78

Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın Layihasına Göre XX. Yüzyıl Başında Balkanlar'da Güç Dengesi

The Balance of Power in the Balkans According to Mehmed Kamil Paşa's Report at the Beginning of the XX. Century

Hüseyin H. ALADAĞ

Tarih Bölümü, KTO Karatay Üniversitesi, Konya, Türkiye

Özet

Osmanlı tarihinin birçok döneminde yetkili ve etkili devlet adamları ve ulemanın padişahlara çeşitli vesilelerle arzlar, tahrirat, risaleler ve raporlar sundukları bilinen bir husustur. Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. yüzyıllarında padişahlara sunulan bu metinlerin genel ismi layiha olarak adlandırılmıştır.

Son dönem Osmanlı Sadrazamlarından olan Mehmed Kamil Paşa'nın Aydın Valisi olduğu dönemde kaleme almış olduğu layihası makalemizin asli konusunu teşkil etmektedir. Bu layiha Makedonya Meselesi'nin Devleti Aliye'nin lehine nasıl çevrilebileceği hususunun ağırlıklı olarak incelendiği bir raporlamadır. Mehmet Kamil Paşa bu meseleyi büyük devletlerin çıkar çatışmalarının ekseninde ele alıp II. Abdülhamid'e arz etmiş ve çeşitli çözüm yolları da teklif edebilmiştir. Layiha, tarafımızdan Balkanlar'da güç dengesi perspektifinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sadrazam, Mehmed Kamil Paşa, Layiha, II. Abdülhamid, Balkanlar, Makedonya Meselesi, Batılı Devletler

Abstract

Ottoman statesmen and scholars, authoritative and influential in many periods of history on several occasions to the sultan of offerings, tahrirat, treatises, pleadings, and that they offer a known issue. One of the viziers Mehmed Kamil Pasha in the period of the Ottoman Governor of Aydın when the original topic of our article was a written report constitutes. This work's main aim was to could be solve to the "Macedonia Problem" how. Mehmet Kamil Pasha of the major States of the matter and presented to abdülhamid II on the axis of a conflict of interest, and has been able to offer various solutions. This report to be analyzed by us from the perspective of the balance of power in the Balkans, has been studied.

Keywords: Grand vizier, Mehmed Kamil Pasha, Report, II. Abdülhamid, The Balkans, Macedonia Problem, Western States.

Giriş

Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa, II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde 25 Eylül 1885 - 4 Eylül 1891, 2 Ekim 1895 - 7 Kasım 1895 ve 5 Ağustos 1908 - 14 Şubat 1909 tarihleri arasında ve V. Mehmet Reşad'ın devri saltanatında 29 Ekim 1912 - 23 Ocak 1913 tarihleri arasında dört dönem içinde toplamda altı yıl dokuz ay yirmi gün sadrazamlık yapmış ve üst düzey bürokrasinin muhtelif kademelerinde mühim vazifelerde bulunmuş bir Osmanlı devlet adamıdır. Doğum tarihini tespit noktasında farklı görüşler olmakla beraber Kıbrıs Gazetesi'nde vefatından sonra yayımlanan terceme-i haline göre; H.1248 tarihinde (1832 veya 1833) Lefkoşa'da doğmuştur. Bugün halen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Gaziler Köyü'nden Topçu Yüzbaşı Salih Ağa'nın oğludur. Kıbrıs'ta başladığı mektep hayatına, Mısır'da devam etmiş, El sine Medresesi'nde ve Kahire'de Harp Mektebi'nde okuyarak, Arapça, Farsça, Rumca ve Fransızca öğrenmiştir.¹

Memuriyet vazifesine, o tarihlerde Kavalalı Mehmed Ali Paşa ahfadından gelen Hidivlerin idare ettikleri Mısır'da başlamıştır. Burada Abbas Paşa'nın yanında mütercim ve kâtiplik görevini ifa etmiştir. Mısır'da takribi olarak on yıl görev yaptıktan sonra, 1860 tarihinde Osmanlı Devleti hizmetine geçmiştir. Kıbrıs Adası Evkaf Müdürlüğü'ne, sonra Tuzla Kazası Kaymakamlığı'na, Kıbrıs Muhasebeciliği'ne, Sayda Muhasebeciliği'ne, bir sene sonra da Suriye Merkez Mutasarrıflığı'na, bu görevini müteakiben de Beylerbeyilik rütbesiyle Beyrut Mutasarrıflığı'na atanmıştır. Rumeli Beylerbeyliği rütbesiyle Trablusşam Mutasarrıflığı'na, Halep Vilayeti Merkez Mutasarrıflığı'na görevlendirilmiştir. Bu vazifelerine ek olarak vilayet muavinliği ile Umur-ı Ecnebiyye Müdüriyeti hizmetini yapmıştır. 1877 tarihinde ise vezirlik rütbesiyle Kosova ve Halep valiliklerine tayin edilmiştir. Doğu Rumeli, Hersek, Kosova, Kıbrıs, Aydın gibi pek çok vilayette valilik yaptıktan sonra "Devr-i Hamidi'de" 1885 senesinde ilk kez sadrazamlığa atanmıştır. 1885 ile 1913 yılları arasında dört defa sadrazamlık yapmıştır. Son sadrazamlığı Babiâli Baskını ile neticelenmiş, istifasını Enver Paşa'nın tabancasının gölgesinde mecburen imza etmiştir. Lord Kitchener tarafından davet edildiği Kahire'de üç ay kaldıktan sonra, 1913 senesi içinde memleketi Kıbrıs'a² giderek Osmanlı siyasetinde uygun zeminin oluşmasını beklemiştir. Ancak kendisinden sonra göreve getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın bir komplo ile öldürülmesi ve İttihatçıların muhalif siyasetçileri sürgün etmeye başlamaları ile ümitleri iyice kaybolmuştur. Bundan sonra sürgün edilenler arasında bulunan ailesi de Kıbrıs'a Mehmed Kamil Paşa'nın yanına gelmiştir. Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa bu dönemde, İngiltere'ye gitmeye hazırlanırken, 14 Kasım 1913 tarihinde geçirdiği bir "sekte-i kalp" neticesinde vefat etmiş ve cenazesi Lefkoşa Arap Ahmed Paşa Camii haziresine defnedilmiştir.³

¹Mehmet Demiryürek, "Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa hakkında bazı notlar ve Kamil Paşa'nın terekisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 40, s. 59–105

²Mehmed Kamil Paşa'nın memleketi olan Kıbrıs esasen 1878'den itibaren İngiliz idaresine girmişti.

³Nazım Tektaş, *Sadrazamlar Osmanlı'da İkinci Adam Saltanatı*, Çatı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 650–662, Ayrıca Bkz. Mustafa Birol ÜLKER, "Mehmed Kamil Paşa (Kıbrıslı)", *Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt: II, YKY, İstanbul, 1999, s.147–148

Layihanın Analizi ve Mehmed Kamil Paşa'nın Teklifleri

Makalemize konu olan belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Y.EE. 86–29 künye ve numara ile kayıtlı olup, 13 Haziran 1905 (H.9/R/1323) tarihinde, o zaman Aydın valisi olan Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa tarafından Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti'ne sunulmuştur. Belge 2,5 varak ve bir takdimden ibarettir.⁴

Balkanlardaki karmaşa ve Milliyetçi rekabet tavizsiz bir biçimde Makedonya Meselesinde kendini iyiden açık etmiştir. Düvel-i Muazzama bu siyasal karmaşa ortamında çıkarlarına uygun stratejiler belirlemişlerdir. Esasen Selanik, Kosova ve Manastır hudutlarını ihata eden Makedonya'da, ilk başlarda “çözümü kolay” gibi addedilen problem giderek karmaşıklaşmış ve politik bir açmazla doğru evrilmişti. Makedonya'nın en temel zorluğu kozmopolit oluşuydu. Onca dini ve etnik fraksiyonun tesis ettiği lisan ve kültür farklılıklarına ilaveten “hudutlar” konusundaki muğlâk kalan ya da mutabakata varılamayan hususlar işi oldukça belirsizliğe sürüklemişti. Bulgarların arasında hızla yayılan milliyetçi bakışın bölgede yüzyıllardır devam eden sakinliği sona erdireceğini tahmin edemeyen yoktu. Bulgar Kilisesi'nin güya Yunanlılara karşı bir tedbir olmak üzere Babîali tarafından teşvik ve teşkili bu kargaşayı hızlandırıcı katalizör vazifesi görmüştü.⁵ 1890 tarihine gelindiğinde bölgedeki rekabet ve entrikalar son haddine varmıştı. Makedonya'da 1903 senesinde çıkan kalkışmanın nihai hedefinin bölgede Osmanlı idaresini bitirmek olduğu açık olsa da Rusya Bulgarları ayaklanmayı desteklememesi noktasında ikaz etmişti.⁶ Rusya'nın böyle bir politikaya meyletmesinde İstanbul'da hükümetle arası iyi olan Rus sefir Zinoviev'in katkısı çok olmuştu. Almanya ve Avusturya da bağımsız Makedonya düşüncesi içinde değillerdi. İngiltere ise durumu yakından takip ediyor ve bölgeye Hıristiyan yönetici ve yönetici yardımcılarını atanmasını istiyordu. Mürzsteg'de yapılan “Makedonya sorunu için reform paketi” toplantısında Rusya ve Avusturya'da kendilerinden birer yardımcı bulunmasını teklif ederek İngiliz Hariciyesinin bu teklifini zayıflatmış oluyorlardı. İngiliz Landsowne daha da ileri giderek Osmanlı güçlerinin Makedonya'dan çekilmesi ve bölgenin her bir kısmının Güçlü devletlerin arasında uzlaşarak paylaşılıp kontrolünü teklif etmişti. İngiltere dışında hiçbir devlet bu teklife sıcak bakmadı. Yine de pek çok “reform” isteğini Osmanlı mecburen kabul etti. Yıllarca sürüncemede kalan bu reform programı Makedonya Meselesini halletmek bir yana aksine müzminleştirdi.⁷

İşte tam da bu dönemde Aydın valisi Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa'nın kaleme almış olduğu layiha İngiltere yanlısı bir politika izlenmesi gerektiğine dair tavsiyeleri başta olmak üzere daha pek çok açıdan bu “gaileyi” ele alması nokta-i nazarından da ehemmiyet arz etmektedir. Artık bu layihayı incelemeye başlayabiliriz.

Mehmed Kamil Paşa, Osmanlı diplomatika teamüllerine uygun olarak, Padişah için yaptığı duayı layihasına girizgâh kılmıştır. Bu duasında Sultan II. Abdülhamid'e uzun ömür, maddi manevi afiyet ve her zorlukta kolaylık dilemiştir.

⁴ BOA, Y.EE 86–29

⁵ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774–1923*, (Çev: İdil Eser), YKY, İstanbul, 2010, s.280

⁶ A.g.e, s. 281

⁷ A.g.e, s. 282

Bundan sonra Kamil Paşa, Rusya Devleti'nin Uzak Doğu'da Japonya karşısında almış olduğu mağlubiyetin onlar için büyük bir hezimet olduğunu⁸, neticesinde doğal olarak artık Avrupa politikasının başka bir istikamette dönüştüğünü, Makedonya Meselesi'nin gündemin birinci maddesi olmaktan çıkıp, Rumeli'de ecnebi devletlerin müdahalelerinin son bulduğuna değinmiştir.⁹ Mehmed Kamil Paşa, bu politik atmosferde Balkanlardaki statükonun muhafaza edilebilmesi için o günkü şartlara uygun bir yol tutulmasını ve bu manada münasip bir politika tespit edilmesi gerekliliğini işaret etmiştir. Layihasının hemen bu kısmında; geliştirilmesi zaruri politikanın stratejisinin tayininden evvel; II. Abdülhamid'e bazı hususları arz etmek istediğini belirtmiş ve şöyle devam etmiştir: İngiltere'nin dostluğundan faydalanılacak, düşmanlığından kaçınılacak bir devlet olduğunu, uzun bir dönem içinde İngilizlerin izledikleri emperyalist politikalarıyla varyetli ve etkin bir devlet haline geldiklerini belirtmiştir. Bu devletin ticari menfaatlerini koruyup gözetene, takviye edene, hiç olmazsa mani olmayana o dönemlik dost olmakla haklarını muhafaza ettiğini tespit etmiştir. Aksi hallerde ise bu devletin (İngiltere) birçok tedbir ve hesap yaparak büyük bir düşman kesildiğini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti sınırları içinde hiçbir başka devletin politik üstünlüğünü, tesirini ve rekabetini hazmetmeyen İngiltere'nin, demiryolu inşasının Almanlara ve Fransızlara verilmesine de çok tepkili olduklarını belirtmiştir. Dahası savaş gemileri ve silahların siparişlerinde İngiltere'ye müracaat edilmemesini içten içe çekemeyerek artık Devlet-i Aliye'den yüz çevirdiğini de eklemiştir.¹⁰

Kamil Paşa layihasında Osmanlı Devleti açısından meselelerin çözüme kavuşturulması ve sıkıntıların giderilmesi noktasında, bilhassa Makedonya Meselesi'nin halli hususunda İngiltere ile mutabakatın elzem olduğunu da vurgulamıştır. Hatta bu yakınlaşmanın önemini beyan sadedinde; diğer devletlerin tümü birlik olsalar da yalnız İngiltere muhalefet etse, meselenin halledilemeyeceğini vurgulamıştır. Hâlbuki aynı konuda İngiltere Devleti meselenin halledilmesine müteveccih reyde bulunsa diğer tüm devletler muhalif kalsa, problemin çözülmesine İngilizlerin politik iktidarlarının kâfi geleceğine inanmıştır. Burada Mehmed Kamil Paşa, İngiltere'nin dostluğunu kazanmanın devletin faydasına, sıkıntının giderilmesine yarayacağını vurgularken bir de fetva çıkarmıştır. Raporunda bu fetva; "Devlet-i İslamiye'nin menfaati için düşmanla dost görünmek caizdir" cümleleriyle yer almıştır.

Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa, Makedonya Meselesi'nde, Fransa'nın güdümlü bir devlet olarak İngiltere'nin politik yörüngesinden çıkmayıp yönlendirmesinden ayrılmayacağını ifade etmiştir. İtalya'nın ise Latin mezhebine mensup güruhtan

⁸ Rusya Uzakdoğu'da Japonya ile 1904–1905 yılları arasında büyük bir savaşa tutuşmuş ancak tüm beklentilerin aksine ciddi bir mağlubiyet yaşamıştır. Japonlar bu savaşta, Uzakdoğu'da hesapları olan ve çıkarları Rusya ile çatışan İngiltere ile A.B.D 'den hatırı sayılır destekler görmüştür. Bkz. Hüseyin Hilmi Aladağ, *1904–1905 Rus- Japon Savaşı'nın Osmanlı Kamuoyundaki Yansımaları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, 2011

⁹ II. Abdülhamid'in genel anlamda bu fikre iştirak etmediğini ve meseleyi bir başka cepheden ele aldığını burada ifade etmeliyiz. II. Abdülhamid Rusların "Trans Sibir Projelerini" akamete uğratan Japon yenilgisi nedeniyle tekraren tüm dikkatlerini Balkanlara teksif edeceklerini ve bu coğrafyayı iyice karıştıracaklarını düşünmüştür. Dolayısıyla, İngiltere için görünürde gündemin birinci sırasından düşen Makedonya meselesinin Rusların tekraren politik bakımdan Balkanlara yönelmesi ile alevleneceğini hesap edebilmiştir. Bkz. Oral Sander, *İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih*, İmge Yay., Ankara, 1989, s. 185

¹⁰ Aynı Belge, s. 2

menfaatlenmek hesapları yapsa da Rumeli’de statükonun muhafazası kararına itiraz etmeyeceğini tahmin etmiştir. Mehmed Kamil Paşa Almanya’nın ise her halükarda Osmanlı Devleti yanında yer alacağını düşünmüştür. Avusturya’nın da Makedonya Meselesi’nde Rusya olmadan tesirsiz kalacağını, Bulgaristan’ın ise barışı bozacak resmi bir girişimde bulunamayacağını beyan etmiştir.¹¹

Daha önce Rusya ve Avusturya birtakım ıslahatları teklif ederken, İngiltere arka çıkmış, daha da ileri giderek Edirne Vilayeti’ni de ıslahat meselesine katmak istemişti. İngiltere’nin bu teklifinin bize politik bakımdan “soğuduğunu” hissettirmek amacıyla yapılmış olduğunu söyleyen Mehmed Kamil Paşa esasında meselenin öyle olmadığını ifade ederek şöyle devam etmiştir. Makedonya Bulgaristan ile birleşirse, Rusya’nın Bulgarlar ile olan akrabalığından mülhem Karadeniz’den Boğaza, Boğazdan Edirne’ye ve Dedeağaç’a kadar tüm hattı işgal edip, bir set teşkil etmek azminde olduğunu belirtmiştir. Buna mani olmak isteyen İngiltere’ye bu husus dikkate alınarak yakınlaşılabilir ve İngiltere’nin Dersaadet sefiri ile müzakereler başlatılabilir ise İngiltere ile yeniden yakınlaşılabilir şeklinde teklif getirmiştir. Kamil Paşa layihasında; Bulgar komitacılarını el altından destekleyenlerin yalnızca Bulgar Hükümeti değil aynı zamanda Rusya olduğunu, Rusya’nın Avusturya’yı da yedeğine alarak üç vilayet için (Selanik, Manastır ve Kosova) ıslahat talebi olduğunu ortaya koymuştur. Kamil Paşa tavsiyelerine şunu da ilave etmiştir: Makedonya’nın idaresinde tüm cemaatler hakkında eşitliğe aykırı, ayrımcı bir muamelede bulunulmamasının, bu zikredilen yerlerde tebaanın Osmanlı düzen ve kanunlarına uygun hareket etmelerini temin edeceğini beyan etmiştir.¹²

Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa neticede; tüm bu konularda İngiltere’yle bir ittifak ve muvafakat temin etmenin gereğini ifade etmiştir. Politikaların bu hassasiyete uygun belirlenerek yürütülmesini tavsiye etmiştir. Bu manada İngiltere ile münasebetlerin yenilenmesi gerekliliğini hatırlatmıştır. Zira devletlerarası ilişkilerde “kin tutmak” diye bir şeyin olmadığını, bir menfaat platformu tespit edilebilirse, birlikte bu menfaat platformu üzerinde “eski dostmuş gibi” politikaların şekillendirilebileceğini de raporuna eklemiştir. Tam da bu dönemde giderek büyüyen Yemen sıkıntısının dahi İngiltere’nin bu tazelenen dostluğu vesile kılınarak kolayca halledilebileceği, fırsatların kaçırılmaması gerektiğinin âcizane mütalaası ve tavsiyesi olduğunu ifade etmiştir. Görüşlerini raporunda serdeden Mehmed Kamil Paşa yine de Hilafet makamında bulunan zat-ı şerifin (Sultan II. Abdülhamid) Allah’ın izniyle bu meselelerle ilgili her ne karar verirse hikmetlerin ve isabetlerin bu istikamette olduğuna imanının tam olduğunu vurgulamak suretiyle layihasını neticelendirmiştir.¹³

Sonuç

Osmanlı Devlet adamları bazı mühim hadiseler hakkındaki kanaatlerini Osmanlı Sultanlarına layihalar kaleme almak suretiyle de sunabilmişlerdir. II. Abdülhamid dönemi Aydın Valisi Mehmed Kamil Paşa da bu meyanda; “Makedonya Meselesi ve Balkanlarda mevcut statüko” üzerinden birtakım siyasi analizlerde bulunmuştur. Böylece kendi görüşüne göre teklifler getirmiş ve alınmasını zaruri gördüğü birtakım

¹¹ Aynı Belge, s. 2

¹² Aynı Belge, s. 3

¹³ Aynı Belge, s. 4

tedbirleri sıralamıştır. Mehmed Kamil Paşa'nın layihası mevzu her ne kadar Balkanlar olsa da kendi siyasi yakınlığı da hesaba katıldığında meselenin merkezine "Balkanlarda güç dengesi" üzerinden İngiltere'yi almıştır. Mehmed Kamil Paşa, işin içine İngiltere katılmadan yani İngiltere'nin siyasi desteği elde edilmeden Balkanlarda arzu edilen neticenin alınamayacağını bilhassa vurgulamıştır. M. Kamil Paşa Balkanlar için teklif ettiği siyasi denklemde, nüfuz yani etki sahaları bakımından tüm devletleri bir tarafa ve İngiltere'yi ise ayrıcalıklı olarak tek başına değerlendirmiştir. "Tüm devletler bir konuda mutabakata varır fakat İngiltere farklı bir reyde bulunacak olursa, mutlak surette mesele İngiltere'nin istediği yönde şekillenir" diyebilecek kadar bölgede hatta dünyada İngiltere'nin uluslararası ilişkilerde dominant konumu olduğunu iddia etmiştir. Mehmed Kamil Paşa'nın raporu gerçekten modern uluslararası ilişkiler disiplininin "rasyonel" ve "pragmatist" duruşuna yaklaşmış görünmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgesi:

BOA, Y.EE 86–29 Numaralı Belge

Diğerleri:

Aladağ, Hüseyin Hilmi, *1904–1905 Rus- Japon Savaşı'nın Osmanlı Kamuoyundaki Yansımaları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Niğde, 2011

Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774–1923*, (Çev: İdil Eser), YKY, İstanbul, 2010.

Demiryürek, Mehmet, "Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa Hakkında bazı Notlar ve Kâmil Paşa'nın Terekesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 40, Eylül 2006.

Sander, Oral, *İlkçağlardan 1918'e Siyasi Tarih*, İmge Yayınları, Ankara, 1989.

Tektaş, Nazım, *Sadrazamlar Osmanlı'da İkinci Adam Saltanatı*, Çatı Kitapları, İstanbul, 2002

Ülker, Mustafa Birol, "Mehmed Kamil Paşa (Kıbrıslı)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, YKY, İstanbul, 1999.

EK-1: BOA, Y.EE 86-29 NUMARALI BELGENİN TRANSKRİPSİYONU:*Aydın Vilâyeti**Husûsî**Mâbeyn-i Hümâyûn-ı mülûkâne Baş Kitâbet-i Celîlesine**Devletlü Efendim Hazretleri*

Leffen takdîm kılınan arîzanın ehemmiyetine mebnî meşmûl-i nigâh-ı âlî-i hazret-i veliyyü'n-nî'met-i a'zamî olabilecek bir vakt-i münâsibde arzı mütemennâ-yı âcizdir. Olbâbda emr u fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 9 Rebî'ü'l-âhir sene 323 ve 30 Mayıs sene 321

*Vâlî-i Aydın Mehmed Kâmil bin Sâlih.**[2]Aydın Vilâyeti**Husûsî*

Hakk Celle ve âlâ hazretleri velîni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerine tûl-i ömür ve kemâl-i âfiyet ihsân ve her müşkili âsân buyursun.

Rusya devletinin aksâ-yı şarkda hezîmet-i ahîre-i külliyyesiyle Avrupa politikası tab'an tağyîr-pezîr olduğundan bu meyânda Makedonya mes'elesi dahi ehemmiyetten düşmüş ve Rumelî'de ecnebî devletlerin müdâhalelerine nihâyet verilerek hukûk-ı mukaddese-i şâhâne ile İstatükonun muhâfazası devlet-i aliyyelerince hâl-i hâzıra muvâfık bir meslek-i siyâsî ittihâzına vâbeste bulunmuşdur. Ta'yîn-i meslekden evvel şurasını arza cesâret ederim ki İngiltere devleti dostluğundan istifâde düşmanlığından istî'âze olunacak bir millet olup müstağnî-i arz olduğu üzere bu devlet memleketinin menâfi'-i ticâriyyesini tervîc edenlere dost olarak onların muhâfaza-i hukûkiyyelerine sa'y ve ikdâm ve aksi takdîrde def'-i haylûlete hasmâne vefkda müdebbirâne ihtimâm eder. Memâlik-i şâhânedede hiçbir devletin kendisine tefevvuk-ı nüfûz ve rekâbetini çekemeyen İngiltere devleti ba'zı vilâyât-ı şâhânedede Almanyalılara ve Fransızlara şimendüfer inşâsı imtiyâzâtı verilip İngilizlere dirîğ buyurulmasından ve süfün-i harbiye ve esliha sipârîşlerinde İngiltere fabrikalarına mürâca'at olunmamasından ve'l-hâsıl mu'âmelât-ı sâ'irede sevâbıkı vechile yüz bulmamasından muğber olmasıyla devlet-i Aliyyeden yüz çevirmiş ve mesâ'il-i siyâsiyyede müşkilât-ı vâkı'anın dostâne halline mu'âvenet edeceği yerde sûret-i hasmânedede teşdîdine ve daha ba'zı gavâ'il ihdâsıyla iğbirârının temdîdine sarf-ı mesâ'îl etmekde olup ez-cümle Yemen gâ'ilesi devlet-i müşârun ileyhın ihtirâ'-kerdesi olduğu şüphesizdir. Eğerçi Devlet-i Aliyyeleri hall-i mesâ'il ve def'-i gavâ'il için diğeri bir iki devletin mu'âvenetine ihtiyâcı olmamış olsa İngiltere devleti dostluğuna meyl edecek bir millet değil ise de ne çâre ki meselâ mevzû' bahs olan Makedonya mes'elesinin merzî-i şâhâne vechile halli husûsunda düvel-i mufahhame-i sâ'ire hem-ra'y ve hem-efkâr olub da İngiltere devleti muhâlif ra'yde bulunsa mes'eleye karâr verilemez. Hâlbuki aynı mes'eledede İngiltere devleti düvel-i sâ'ireden üçünü kendi tarafına celb ile diğeri devletler muhâlif ra'yde bulunarak hâricde kalmış olsalar o mes'eleye karâr-gîr olub hükm-i karâr icrâ olunur. İngiltere'nin şâyân-ı arz bir hâli vardır ki bir devlet hakkında iğbirâr veya husûmeti kendi menâfi'inin zıyâ'ı müddetine mahsûs olub ta'kîb ettiği menfa'at hâsıl olur olmaz derhâl tebdîl-i meslek ederek husûmeti dostluğa mübeddel olur. Binâ'enaleyh devlet-i müşârun ileyhânın dostluğunu kazanmak müşkil olmayıp maslahat-ı devlet için def'-i mazarrat veya celb-i menfa'at zımnında bir hasma müdârâ etmek câ'iz olduğundan devleteynin menfa'atını mücib ba'zı teşebbüsât-ı nâfi'ada İngiltere'nin arzusuna mümâşât olunması hikmet-i hükûmete muvâfık

olur. Bu sûretle devlet-i aliyyeleriyle İngiltere devleti beyninde emniyet ve meveddet-i muktaziyenin husûlünü müte'âkib çünkü Fransa devletinin Makedonya'da hiçbir menfa'ati olmadığı gibi politikaca İngiltere ile i'tilâf-ı tâm üzere bulunması hasebiyle Makedonya mes'elesinde İngiltere'nin ra'yinden ayrılmayacağı bedîhî olub İtalya devleti Makedonya'nın teşettütü hâlinde Arnavudluğun ahâlîsi Latin mezhebinde bulunan kısmına müdâhale ile hisse-mend-i menfa'at olmak arzusunda bulunsa da Rumeli'nde istatükonun muhâfazası karârına iltihâk edeceği derkâr ve Almanya devleti zâten devlet-i aliyyelerine meclûb olub Avusturya devleti ise Makedonya mes'elesinde Rusya'sız bir şey yapamayıp Rusya devletine gelince Rumeli vilâyât-ı şâhânesi hakkında olan menviyyâtını şu hâl-i pür-melâlinde mevki'-i tatbîka îsâl edecek nüfûz ve iktidârı hâ'iz olmadığı cihetle işi tatlı yerine bağlamak isteyeceği ve Bulgaristan dahi bi't-tebe'yye devlet-i metbû'asına vesâ'ir devletlerin arzusuna karşı sulhü ihlâl edecek hâl ve harekette bulunamayacağı âşikâr olduğundan olbâbda İngiltere'nin vesâtat-i sulh-perverânesine bi'l-mürâca'a vilâyât-ı mezkûrede devlet-i aliyyelerince icrâsına bed' olunan islâhât ile Rusya ve Avusturya devletlerince tensîb ve teklîf olunan mukarrerâtan kâbil-i tatbîk olanlar mevki'-i icrâya vaz'[3] olunmuş olmasıyla usûl-i mevzû'anın devâmına devlet-i aliyyelerince i'tinâ olunmak üzere devleteyn-i müşârun ileyhimâ'nın müdâhalalarına nihâyet verilmesi sûreti İngiltere ile beynenâda hâlisâne müzâkereye girişilse gerçi devlet-i müşârun ileyhânın bundan evvel islâhât teklîfinde Rusya ve Avusturya'ya kuvvetü'z-zahr olarak işin daha ilerisine gidip Edirne Vilâyetini dahi islâhât mes'elesine idhâl etmek istemiş ve bu teklîf zâhiren İngiltere'nin devlet-i aliyyeleri hakkında olan iğbirârını bize hissettirmek sûretinde görünmüş ise de hakikat-i hâl öyle olmayıp Makedonya'nın Bulgaristan ile birleşmesi hâlinde âtiyen gerek devlet-i aliyyelerinin Bulgaristan'a ve gerek Bulgarların İstanbul cihetine tecâvüzlerine meydân vermemek bahânesiyle Rusya'nın Karadenizde vâki' boğazdan Edirne'ye ve Edirne'den Dedeağaç'a kadar olan hattı işgâl-i askerîsi tahtına alıp bu vechile tarafeyn beyninde bir mıntıka-i mâni'a teşkîl etmek azminde bulunduğu mukaddemce teraşşuh etmiş idüğünden vakten mine'l-evkât Rusya'nın o misillü teşebbüsât-ı desîse-kârîsine mahall kalmamak maksad-ı dûr-endîşiyle İngiltere devleti Edirne vilâyetini dahi Makedonya ile karâr-ı düvelî tahtına almak emelinde bulunduğu meczûm olduğundan şu hâlde mes'elenin Rusya ve Avusturya'nın arzuları vechile hitâm bulmasından ise devlet-i aliyyelerine hüsn-i müâsebetini te'yîd için marzâ-i âlî-i cenâb-ı şehriyârîleri dâ'iresinde tesviye-pezîr olmasını tercîh edeceği şüphesizdir. Sûret-i mu'âmele rehîn-i tasvîb-i âlî olduğu hâlde İngiltere ile tecdîd-i münâsebât olunmasını müte'âkib devlet-i müşârun ileyhânın Dersâ'âdet sefîri ile Makedonya mes'elesini vaz'-ı mevki'-i müzâkere edilerek Giridliler taht-ı idâre-i devlet-i aliyyede iken bazı islâhât ve müsâ'adât mutâlebâtını vesîle ittihâziyla ara sıra ihtilâl ictisâr ve teskîn-i hâl için devlet-i aliyyeyi nederece fedâkârlığa ducâr eyledikleri vâreste-i tezkâr olub şimdi ise kendi cinslerinden bir prensin idâresinde ve dört devletin nezâreti tahtında buldukları hâlde yine hâl-i ahvâl-i sâbıkanın aynı olarak Girid'in Yunanistan'a ilhâkı talebiyle ref'-i livâ-yı isyân eyledikleri ve hâkezâ Bulgarı mukaddemâ Ceneral İgnatıyef'in kurmuş olduğu plan üzere taraf taraf idâre-i devlet-i aliyyeden şikâyete kıyâm ile vukû'a gelen ihtilâlât ve muhârebât netîcesinde Rusya ile akdolunan Ayastefanos mu'âhedesini ta'dîlen Berlin konferansında bir Bulgaristan emâretiyle bir Rumeli şarkî eyâleti teşkîl olunup bu eyâlet Bulgarlar tarafından idâre olunmakta iken buna dahi kanâ'at etmeyerek düvel-i mufahhama tarafından kurulmuş olan esâsı bozup emâret ile birleşmiş oldukları misillü bu kere Bulgar komitelerinin Makedonya'ya tasallutu ve Rusya'nın Avusturya'yı ma'iyetine alarak vilâyât-ı selâse için islâhât talebi şimdiye kadar Rusya'dan görülen derslerin mâ-ba'di olub maksad-ı aslî umûm Bulgarların Rusya'nın nüfûzu tahtında te'sîs eden Bulgar hükûmetinin idâresinde birleşmesi mâddesi olduğu bedîhî olduğundan Rûmeli kıt'âsınca hayli tahavvülât ve müvâzene-i düveliyyece inkılâbâtı dâ'î öyle bir planın kuvveden fi'le gelmesine yardım etmekten ise icrâ'âtına sedd çekmek muvâfık-ı hükûmet olacağı mukaddemâtı İngiltere sefîrine serd ve ityân olunduktan ve eğerçi bu esnâda Rusya'nın hezîmeti üzerine Bulgar komitelerinin harekât-ı tecâvüziyyeleri kesb-i hıffet etmiş ise de tasalluttan ferâğat ettiklerine devlet-i aliyyeye yakîn hâsıl olmadıkça Rûmeli'de seferber hâlinde bulunan ordû-yı hümâyûnları

hâl-i hâzırı tahvîl edememekde olmasıyla mesârîf-i fevkalâde hazîne-i celîleye girân gelmekde olduğu beyân kılındıktan sonra bizce bu hâle düşünülen çâre ahâlîsi yalnız Bulgar değil külliyyet üzere ecnâs-ı muhtelifeden mürekkeb olan Makedonya'nın idâresi umûmun menâfi'ine muvâfık olması lüzûmuna mebnî hiçbir cemâ'at hakkında kâ'ide-i müsâvâtın gayrı mu'amele olunamayıp kavânîn ve nizâmât-ı devlet-i aliye de bu esâsa mübtenî bulunduğundan vilâyât-ı mezkûrede icrâ olunan islâhât dâ'iresinde hüsn-i idâreye devlet-i aliyyece devâm olunmak üzere istatûkonun muhafazasına düvel-i mufahhamaca mu'âhede-i esâsiyyeyi te'yîden bir karâr-ı kat'î i'tâsı hâlinde Bulgarlar şu hâlde Rusya devleti kendilerine yâr ve yardımcı olamayacağını bilerek beyhûde fedâkârlık etmekden ise tasalluttan ferâğatle Makedonya'da her şey hâl-i tabî'isine ric'at edip ba'demâ Rusya ve Avusturya'nın müdâhalesine nihâyet verilmiş olunacağı merkezinde [4] idüğü dermiyân olunarak sefir-i müşârun ileyh vâsitasıyla İngiltere devletiyle bu bâbda bir i'tilâf-ı ra'y ve muvâfakat husûlünü müte'âkıb diğer süferâ ile de müzâkerede düvel-i metbû'alarının politikalarına göre lisân-ı münâsib isti'mâl olunarak düvel-i müşârun ileyhim beyninde tab'an cereyân edecek muhâbere üzerine merzî-i âlî-i mülûkânelerine muvâfık bir karâr husûlü me'mûl-i kavîdir. Ber-vech-i ma'rûz İngiltere devletiyle tecdîd-i münâsebât ve tahsîn-i mükâfât buyuruldukda zâten ve tabî'atinde kinîn olmayan kâr-azmûde bu devlet derhâl eski dostluğa ric'atle Makedonya mes'elesinin tesviyesine hizmet edeceği gibi devlet-i aliyyeleri lehine tahvîl-i meslek etmesiyle bu esnâda vukû'u bir gâ'ile hükmünü almakda olan Yemen müşkilâtının dahi tesviyesi kesb-i suhûlet eyleyeceği cihetle bu bâbda fırsat fevt edilmeyerek îcâb-ı hâlin îfâsına şurû' olunması âcizâne mutâla'a olunmuş ise de zât-ı akdes-i cenâb-ı hilâfet-penâhîleri min-indillâh her ne vechile mülhem olurlar ise hikmet ve isâbet anda olacağı derkâr olmağın ol-bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 9 Rebî'u'l-âhir sene 323 ve 30 Mayıs sene 321.

Aydın Vâlîsi kulları Mehmed Kâmil bin Sâlih.

Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar

The Issue of the East Turkestan as A Problem Area of the Muslim World and Policies of the People's Republic of China

Yusuf SAYIN, Gamze KOÇAK

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman, Türkiye
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman, Türkiye

Özet

Çalışmanın temel konusu, Çin'in, beş özerk bölgesinden birisi olan Şincan (Xinjian) Uygur Özerk Bölgesi üzerinde, uygulamakta olduğu politikaların araştırılması ve Türkiye'nin bu konuya bakış açısının tespit edilmesidir. Bu çerçevede Doğu Türkistan'ın sahip olduğu coğrafik konum, sosyal ve idari yapı irdelenmiş; Çin'in bu bölgede uygulamakta olduğu baskı politikası ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada temel amaç; Çin'in Doğu Türkistan halkına yönelik izlediği nüfus, göç, eğitim ve ekonomi politikaları gibi temel alanlarda işlediği hak ihlallerinin incelenmesi ve Türkiye'nin Doğu Türkistan'a dair izlediği dış politikayı ele almaktır. Türkiye'nin komşu ülkeler üzerinde uygulamak istediği 'sıfır sorun' söylemi Doğu Türkistan için çok etkili olmamış; Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygur Türkleri üzerinde uyguladığı baskı ve şiddet içerikli tavrına karşın Türkiye'nin sadece arabulucu olma rolünü üstlendiği görülmüştür. Türkiye'nin bu sorunu insani olarak görmesinin, Çin'in uyguladığı politikalarını gözden geçirmesine yardımcı olacağı ifade edilebilir. Çalışmada betimleyici araştırma yöntemi çerçevesinde konuyla ilgili birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC), Doğu Türkistan Sorunu, Hak İhlalleri, Türkiye

Abstract

The main problem of the study is to research the policies that China applies on the Xinjian Uygur Autonomous Region, which is one of the five autonomous regions, and to determine Turkey's point of view on this issue. Within this problematic framework, it has been examined the geographic position and the social and administrative structure of the East Turkestan; the pressure policy that China is implementing in this region has been tried to elaborate. The main purpose of this study is to examine the violations of rights that China follows in the core areas such as population, migration, education and economic policies against the people of the East Turkestan and to treat the foreign policy of Turkey towards the East Turkestan. The 'zero problem' discourse, which Turkey wants to implement on its neighboring countries, has not been very effective for the East Turkestan; Turkey has been seen to have only a mediator role against the manner in pressure and violence of the People's Republic of China that imposes on the Uighur Turks. It can be argued that Turkey sees this issue as humanitarian view will help China to oversee its policies that it implements. In the study, the study has benefited from relevant primary and secondary sources within the context of the descriptive research methodology.

Keywords: People's Republic of China, The Issue of the East Turkestan, Violations of Right, Turkey.

Giriş

1955 yılında Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) yönetimini ele geçirmiş olan Komünist rejim tarafından kurulan Xinjian Uygur Özerk Bölgesi günümüze kadarki süreçte ÇHC'ye bağlı beş otonom yapıdan biridir. Resmi kaynaklarda “Şincan” (Xīnjiāng) olarak geçmektedir. Bununla birlikte Türkiye ve Türki Cumhuriyetlerde “Doğu Türkistan” olarak bilinmekte ve anılmaktadır. Günümüzde Şincan Uygur Özerk Bölgesi eyaletine bağlı bulunan Uygur Türkleri siyasi nedenlerden ötürü ayaklanma girişimlerinde bulunmuşlar; Uygur Türklerine karşı Çin'in sert asimilasyon politikaları gündeme gelmiştir. Fakat konu uluslararası arenada yeterince ilgi görememiştir.

Rusya ve Çin arasında kalan geniş topraklar Türkistan sınırları içinde kaldığından, dönemsel olarak çeşitli politik çekişmelere sahne olmuştur. Bu çekişmeler hegemonik anlamda birinin diğerinden üstün olduğu gösterilmek üzere gündeme gelmiştir. Doğal kaynakları sömürülen ve çeşitli hak ihlallerine maruz kalan Doğu Türkistan, bugün jeopolitik konumu itibarıyla üzerinde ekonomik çıkarlar gözetilen Çin'in hâkimiyeti altında bulunmaktadır. ÇHC bu toprakların asıl sahibinin Uygur Türklerinin olduğunu görmezden gelerek günümüzde Han Çinlisi göçmenlerini bu bölgeye yerleştirip demografik yapıyı değiştirmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın konusu, hala ÇHC'nin egemenliği altında bulunan ve uluslararası arenadan hak ettiği desteği bir türlü göremeyen “Doğu Türkistan” meselesidir. Çalışmanın amacı, Doğu Türkistan bölgesinin jeopolitik özelliği, stratejik önemi ve demografik yapısının incelemek; Çin'in Uygur Özerk Bölgesi üzerinde uyguladığı baskı ve şiddet içerikli tavrına karşılık, başta Türkiye olmak üzere, uluslararası toplumun ilgisi ve bölgede yaşanan hak ihlallerine karşılık Türkiye'nin gösterdiği dış politika davranışının ele almaktır.

1. Doğu Türkistan (Şincan Uygur Özerk Bölgesi)

Tarih boyunca üzerinde çeşitli hanedanlıklar kurulan Doğu Türkistan'ı Mançuların kurmuş olduğu Qing Hanedanı'na değinildiğinde; 1877 yılında Çin-Mançu istilasından sonra Çin, 1884 yılında Doğu Türkistan'ın vilayetlerine kendi askerlerini, memurlarını yerleştirmekle kalmayıp bölgeye ‘Yeni Toprak’ anlamına gelen aynı zamanda kendi içinde bir çelişki oluşturan “Şincan” adını vermiştir. Dolayısıyla akıllara şöyle bir soru gelmektedir: Çin Doğu Türkistan'ı kendi toprakları arasında kabul ediyorsa, neden Şincan adını vermiştir? Fakat 1884 yılından sonra Çin yönetimi Doğu Türkistan adının kullanımını yasaklamıştır (Zenginoğlu, 2013: 22; Özönder, 1998: 13;).

1.1. Bölgenin Jeopolitik Özelliği

Siyasi literatürde ‘Orta Asya’ olarak geçen Türkistan'ın kaynaklarda üç ana bölgeye ayrılmış olduğu görülmektedir. Birinci bölge olan Doğu Türkistan Büyük Türkistan'ın doğusunda ve Asya kıtasının tam ortasında yer almaktadır. Yüzölçümü kaynaklarda 1.828.418 kilometrekare olarak geçen alanda 30 milyon civarında Türkün yaşadığı belirtilmektedir. Aynı zamanda bu nüfusun çoğunun Orta Asya (Türkistan) kökenli olduğu da bilinmektedir (Uygur, Özbek, Kazak, Tatar ve Kırgız) (Gül, 2007: 252; Zenginoğlu, 2013: 23). İkinci bölge; Afganistan'ın kuzey bölümü olan Güney Türkistan'dır. Yine çeşitli kaynaklarda bu bölgede 5 milyondan fazla Özbek ve Türkmen Türklerinin yaşadığı belirtilmektedir. Üçüncü bölgenin ise üzerinde çeşitli Türk

Cumhuriyetleri bulunan (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan) ve 55 milyon insanın yaşamakta olduğu belirtilen Batı Türkistan olduğu görülmektedir (Aynural ve Kesici, 2005: 1211). Çin resmi kaynaklarında *Şincan/Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi* olarak geçmekte olan *Doğu Türkistan* coğrafi olarak ÇHC'nin kuzeybatı yönünde bulunmakta olup, tarihin ilk dönemlerinden bu yana 'Türklerin ana vatanı' ve Türk kültürünün beşiği konumundadır (İHH, 2016; Özönder, 1998: 11; Hayit, 2004; Togan, 1981).

1.2. Bölgenin Stratejik Önemi

Uygur azınlıklarının yaşamakta olduğu Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nin yeraltı zenginlikleri ve konumu itibariyle stratejik öneme sahip olduğu görülmektedir (Dağcı ve Keskin, 2013: 16). Geniş toprakları ve zengin doğal kaynaklara sahip olduğu bilinmekte olan Doğu Türkistan, 'Avrasya'nın kalbi' denilecek kadar önemli olduğu ifade edilebilir. Uygur bölgesi, Çin topraklarının altıda biri olduğu gibi, sekiz ülkeye de sınırı bulunmaktadır. Bu sebeple tarihsel açıdan bakılacak olursa, Uygur bölgesi Çin için yabancıların istilalarına karşı bir tampon görevi üstlendiği ifade edilebilir (Şen, 2009: 125, İHH, 2015).

Çin'in Batı ile iletişiminin gerçekleşmesi açısından ise iki temel engelin var olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi Taklamakan Çölü; bir diğeri ise Çin Seddi'dir. ÇHC'nin bu iki engel sebebiyle Batı ile olan iletişimini Doğu Türkistan üzerinden gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu sebeple Doğu Türkistan, Çin için stratejik açıdan da oldukça önemlidir (Zenginoğlu, 2013: 22).

Çin'in bölgeye bu denli önem vermesinin bir diğer sebebi ise, Çin ekonomisinin büyük bir çoğunluğunu oluşturmakta olan Doğu Türkistan'ın temel hammadde sağlayıcısı konumunda olmasıdır. Doğu Türkistan'ın doğal kaynaklarını kullanmakta olan Çin'in uranyum, doğalgaz ve petrol gibi değerli enerji kaynaklarının kullanımının her açıdan Çin devletinin tekelinde olduğu görülmektedir (THE, 2016, İHH, 2015). Bölge sahip olduğu enerji kaynakları kadar birçok değerli madenle de gündeme gelmekte; alanda 118 ayrı maden çeşidi tespit edilmiş olup, yalnızca 30'unun işlenmekte olduğu belirtilmektedir (Dağcı ve Keskin, 2013: 15).

Toprakları içinde en az 56 etnik grup barındıran Çin'in üniter yapısının bütünleşmesinde Uygur Özerk Bölgesi kritik bir noktadadır. Burada meydana gelebilecek ayrılıkçı bir hareketin diğer etnik grupları da tetikleyeceği düşünülmekte, bunun da ülkeyi bir kargaşaya sürükleyeceği vurgulanmaktadır (İHH, 2015). Doğu Türkistan, Çin ile Avrupa yolu üzerinde olan İpek yolu karayolunun Çin'i Sibiryaya, Rusya'ya ve Orta Doğu'ya bağlayan yolların kavşağında bulunması sebebiyle, hem bölgesel hem de küresel bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Şen, 2009: 125). Çin'in tarihi İpek yolu üzerinde stratejik çıkarlarının olduğu bilinmekte ve bu sebeple Türkiye ile yeni İpek yolu projelerinin geliştirilmesini istemektedir. Örneğin; Nisan 2000'de Çin Devlet Başkanı olan Jiang Zemin, Türkiye'ye yapmış olduğu ziyarette, İpek yolunun iki millet arasında bir 'köprü', dışarıya açılan bir 'kapı' ve bir vücudun 'yumuşak karın bölgesi' olduğunu dile getirmiştir (Ekrem, 2012: 37).

1.3. Bölgenin Demografik Yapısı

İşgalden sonra Çin Yönetimi, Doğu Türkistan topraklarına düzenli bir şekilde Çin vatandaşı yerleştirmeye başlamıştır. Bu düzenli zorunlu nüfus göçünün asıl sebebi ise geçmişten bu yana Türklere ait olan bölgenin demografik yapısını değiştirmek ve bölgeyi tamamıyla Çin Devleti'nin yönetimine bırakmaktır (THE, 2016).

Çin, bölgenin Uygur nüfusunu azaltarak onları azınlık durumuna getirmeyi amaçlamaktadır ve en önemli sorunlardan biri olan Han Çinlisi göçmenlerini Doğu Türkistan'a yerleştirmektedir. Bölgedeki Han Çinlisi göçmenlerini arttırmadaki bir diğer etken ise Doğu Türkistan bölgesindeki Sovyet etkileridir. Sovyetlerin bölgedeki yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarından faydalanmak istemesi, Çin'in bölgede nüfusu artırıcı politikalar uygulamasını sağlamaktadır (Dağcı ve Keskin, 2013: 16; THE,2016).

Açıklanan demografik rakamlar ise gerçekleri tam olarak bilinmemekle birlikte birbirleriyle çelişkili olduğu da görülmektedir. Çin makamlarının Doğu Türkistan nüfusunu bu şekilde tutarsız göstermelerinin iki sebebi olabilir: Ya azınlık nüfusu az gösterip onların haklarını vermemek ya da bölgenin yarısının Çin nüfusuyla kaplı olduğunu göstermektir (Tanay, 2016).

Çok kesin rakamlar olmamakla birlikte 1944 yılında Doğu Türkistan'ın Uygur nüfusu 3 milyona yakın iken, Çinli nüfus 200 binin üzerinde, diğer azınlıkların nüfusu ise 700 binden fazladır. Çin ile Uygur nüfusunun eşitlenmiş olduğu düşünüldüğünde, bunun sebebinin Çin hükümetinin uygulamış olduğu zorunlu göç politikasından kaynaklandığı ifade edilebilir Abdülhakim Selçuk'a göre 1923–2016 arası bölge nüfusu 45 milyon olması gerekirken 35 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Şıncan Uygur Özerk Bölgesinin başkenti olan Urumçi'de ise 14 milyon civarında nüfus olduğu tahmin edilmekle birlikte bunun 12 milyon 750'si Han Çinlisi, 1 milyon 250'si ise Uygur Türkü olduğu tahmin edilmektedir.¹

ÇHC bölgede güvenli bir şekilde hâkimiyet kurabilmek için nüfus yapısına ilişkin olarak zorunlu kürtaj ve kadınları kısırlaştırma metodu uygulamaktadır. Yapılan mülakatta kırdaki 2, şehirde ise 1 çocuk şartı getirildiği belirtilmektedir. Mahalle aralarına Çin'in yerleştirmiş olduğu insanlar, kadınların 8 aylık hamile olduğunu öğrenseler bile Çin yönetimine bildirmektedir. Bölgede yaşayan halk bu yasakları aşarsa çok ağır ekonomik cezalara çarptırılmakta; özellikle kırsal kesimlerde yaşayan köylü kadınlar sağlıklı olmayan ortamlarda zorunlu kürtaj işlemlerine tabi tutulmaktadır (Zenginoğlu, 2013: 23; Gökbayrak, 2016).

2. Doğu Türkistan Sorunu

Doğu Türkistan sorunu aslında bir Çin sorunudur, lakin bölge etnik, kültürel ve tarihsel bağlamda Türkiye'nin de ilgi alanına girmektedir. Ülkemizi ilgilendiren temel nokta; etnik ve insani açıdan bakıldığında Uygur Türkleridir, fakat Çin, Uygur Türklerinin bağımsızlık istemesi ve haklarına sahip olabilme meselesini Doğu Türkistan meselesi ile aynı konu olarak görmektedir. Doğu Türkistan sorununun temelinde din ya

¹ Çalışmanın bu kısmının oluşturulmasında Gökbayrak Dergisi Genel Sekreteri Abdülhakim Selçuk ile gerçekleştirilen görüşmeden yararlanılmıştır. Çalışmada, Genel Sekreter ile gerçekleştirilen görüşme kısaca "yapılan mülakatta" şeklinde ifade edilmektedir.

da inanç farklılıklarının yattığı ön ifade edilse de aslında arka planında tamamıyla jeopolitik konum, sahip olduğu doğal kaynaklar ve en önemlisi Taklamakan Çölü ve Çin Seddi olduğu söylenir. Çin Seddi, Çin'in dış dünya ile bağlantısını kopardığı gibi aynı zamanda ülkeyi büyük bir ekonomik krize sokan etmenler arasında gösterilmektedir. Coğrafi olarak Doğu Türkistan ise bu iki önemli etmenin dışında kaldığı için ÇHC, Doğu Türkistan'ı, 'dışarıya açılan kapı' olarak görmektedir. Çin gibi büyük bir sanayisi ve pazarı olan ülkenin önemli derecede işçi gücü ve enerji kaynağına ihtiyacı var olduğu kabul edildiğinde (Şen, 2009: 125; Ekrem, 2012: 49; Deli, 2016), kaynağa olan ihtiyacı Doğu Türkistan üzerinden gidermeyi istediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

2.1. Çin'in Doğu Türkistan Politikası

Çin, Doğu Türkistan'ı elden çıkarmak istememekte; sosyo-kültürel ve etnik yapısını plânlı bir şekilde değiştirmeye arzulamaktadır. Doğu Türkistan ise "cahil bırakarak ezip yok etme" politikasına karşı yaşadığı güçlüklerle rağmen mücadelesini sürdürmektedir. 1949 yılından beri sistemli bir şekilde Doğu Türkistan üzerinde uygulanan politikalar arasında, 1949 yılında ÇHC'nin kurulmasıyla Şincan'a karşı olan ayrılıkçı eğilimleri azaltmak ve toprak bütünlüğünü güçlendirmek yer almaktadır. 1950'li yıllardan itibaren uygulamaya koyulan nüfus transferiyle bölgede Çinlilerin nüfusunda artış kaydedilmiş ve hoşgörü politikasından vazgeçilerek asimilasyonist bir politika izlenmeye ve zorla kültürel homojenleştirmeye başlanmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren bölgede üst üste nükleer denemeler yapılmıştır. Bu durum orta ve uzun vadede onarılamayacak sonuçlar doğurmuştur. 1964–1996 arası 46 kez gerçekleştirilen nükleer denemeler sonucu 190,000 kişi hayatını kaybetmiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde ise plânlı doğum politikaları ile Uygur Türklerinin çoğalmalarına mani olunmaya çalışılmıştır. Diğer yandan bölgeye yoğun bir nüfus nakli gerçekleştirilmiş ve doğum politikalarına uymayan kişiler sağlıklı olmayan ortamlarda zorunlu kürtaj operasyonlarına maruz bırakılarak Uygur Türklerinin soyu bir kırım girişimi ile karşı karşıya bırakılmıştır. 1999 yılında "go west" politikasıyla bölgeye birçok Hanlı tehcir olunurken, aynı zamanda bölgenin gelişerek istikrarlı bir hale gelmesi için de sübvansiyonlar verilerek orta sınıf bir tüccar grup oluşturmaya çalışılmıştır. 2001–2009 arası dönemde 11 Eylül saldırılarından sonra Pekin, Doğu Türkistan İslami Hareketini (Uygur Türklerini), El-Kaide ve Taliban ile bağlantılı olduğu gerekçesiyle 'terörist' olarak ilan etmiş; bu yeni süreçte Çin ve ABD'nin bölgeye ilişkin algılamalarında 'terörizm'le ilintilendirme etkili olmuştur (Dağcı ve Keskin, 2013: 15–16; Özönder, 1998: 13; Yinanç, 2012: 8; Avcı, 2012: 8; Zenginoğlu, 2013: 25).

ÇHC, özellikle 11 Eylül olaylarından sonra Doğu Türkistan'daki hak arayışlarını, ayrımcılığa karşı oluşan hareketleri eşitsizlik için yükselen sesleri "ayrılıkçılık, terörizm ve aşırıılık" olarak sunmaya çalışıp, uyguladığı zulüm ve şiddeti bu şekilde meşru göstermeye çalışmıştır (Doğu Türkistan Vakfı, 2014). Çin'e göre ülke içerisinde ayrılıkçı fikirlere sahip üç grup olduğu belirtilmektedir: Uygurlar, Tibetliler ve Moğollar. Buna rağmen Çin merkezi yönetimi tamamen Uygurlar üzerine yoğunlaşmış ve Uygur Türklerini 'terörist' olarak deklare etmiştir (Zenginoğlu, 2013: 25). Çin'in Uygurlulara karşı kullandığı terörizm söyleminin bir çarpıtmadan ibaret olduğu her halükarda sarıh bir şekilde ortadadır. Çünkü Doğu Türkistan halkı, manevi değerlerini koruyabilmenin, özgür bir biçimde dilini kullanmanın, baskı olmadan dinlerini yaşamanın ve gelecek nesillerine kültürlerini bırakmanın haklı mücadelesini dünya kamuoyunun gözleri

önünde vermektedir. Her toplumda şiddete eğimli insanlar olduğu gibi Uygur halkının içinde de şiddet yanlısı kişiler ya da gruplar bulunabilir. Ama bu Doğu Türkistan halkının 'terörist' olduğunu ya da haklı bir mücadele yürütmediklerini göstermemektedir (Avcı, 2012: 10). Bu durum, hakikat ile bağdaşmamaktadır.

2.2. Türk-Çin İlişkileri Bağlamında Doğu Türkistan Sorunu

1990'lı yılların başında SSCB'nin yıkılması ile ortaya çıkan beş bağımsız Türk Devleti beraberinde Doğu Türkistan bölgesine olan ilgiyi arttırmış; bölgede yeni bir Türk devletinin kurulacağı inancını ortaya çıkarmıştır. Türkiye bu noktada yaşadığı uluslararası izolasyondan kurtulma umuduyla bağımsızlığını yeni kazanan bu devletlere büyük ilgi göstermiş, dış dünyada "Pan-Türkist" bir hareket olarak adlandırılan bu durum ise Rusya ve Çin'i büyük ölçüde rahatsız etmiştir (Yinanç, 2012: 10).

Türkiye-ÇHC arasındaki siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerde yaşanan gelişimim genelde Türkiye'nin aleyhine olduğu görülmektedir. Türkiye'nin stratejik konumu, Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkasya ile olan bağlantıları, Doğu Türkistanlılarla koparılması güç manevi/tarihsel bağları Türkiye'yi bölgeyle yakından ilgilenmek zorunda bırakmıştır. Bu durum en temelde Türkiye'nin Çin'e değil; Çin'in Türkiye'ye ihtiyacı olduğu gerçeğini gündeme getirmiştir (Karaca, 2007: 242; Şen, 2009: 129; Avcu, 2016).

Türkiye-Çin ilişkilerinin başlangıcı olarak 1925 yılı itibara alınır. 1929 yılında Türkiye Nanking'de ilk diplomatik misyonunu açmıştır. Sonrasında 1940'da Çin, İstanbul'da Konsolosluk açmak için başvurmasıyla ilişkileri bir adım daha ileri götürür (Şen, 2009: 129).

"Kararsız destek dönemi" olarak adlandırılan 1990-1995 yılları arasında Doğu Türkistan sorunu Türk kamuoyu gündemine sık sık gelmiştir. 1991'de Başbakan Demirel, Başbakan Yardımcısı İnönü ile bir kısım siyasi ve milletvekilleri, Çin'in Doğu Türkistan'dakileri asimile etmesine izin vermeyeceklerini ve konuyu uluslararası kuruluşlarda gündeme getireceklerini belirtmişlerdir. Bir diğer destek de 1992 yılında İsa Yusuf Alptekin ile görüşen Turgut Özal'dan gelmiştir. Özal, Doğu Türkistan bağımsızlığını desteklediğini belirtmiş ve İstanbul'da bir parka "İsa Yusuf Alptekin" in isminin verilmesini sağlamıştır (Yinanç, 2012: 10; Tuna, 2012: 117).

Çin açısından Türkiye ile ilişkileri geliştirmek oldukça önemli görülmüştür. Türkiye'nin Çin kadar dünya siyasetinde yeri olmasa da jeopolitik açıdan oldukça önemli bir ülkedir. Dolayısıyla Çin'in Avrasya politikalarını yürütebilmesi için Türkiye gibi bölgesel güçlerin desteğini almak zorunda olduğu görülmektedir (Çolakoğlu, 2012: 56).

1995 yılında Süleyman Demirel'in yapmış olduğu Çin, Endonezya ve Hong Kong'u kapsayan Asya ziyaretinde Doğu Türkistan sorunu en üst düzeyde ilk defa dile getirilmiştir. Doğu Türkistan sorununun ilk defa resmi olarak ortaya konması ise Nisan 1999'da Çin Halk Kongresi Başkanı Li Peng'in Türkiye ziyareti sırasında gerçekleşmiştir. Bu ziyaretten sonra Li Peng, Çin basınına verdiği röportajda Doğu Türkistan sorununu şu şekilde ifade etmiştir: "*Sözde Doğu Türkistan (Dong-tu) sorununun ortaya çıkışı, zamanında Xinjiang'dan (Doğu Türkistan) bir avuç insanların Türkiye'ye kaçarak orada küçük bir grup ayrılıkçı gücü oluşturması ile meydana gelmiştir. Onlar sözde "Doğu Türkistan" adında*

bir devlet kurmayı deklare etmişlerdi. Milli ayrılıkçı faaliyetlerle meşgul olmuş, hatta terör faaliyetleri de sürdürmüşlerdi. Bu nedenle, (bu soruna) Xinjiang'daki milletler dâhil, bütün Çin halkı kesinlikle karşı çıkmaktadır" (Çolakoğlu, 2012: 56; Aktaran Ekrem, 2012: 49). Li Peng'in bu sözlerinde kastettiği kişilerin, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve beraberindeki Doğu Türkistanlılar olduğu anlaşılmaktadır.

1996 yılının başından itibaren Türkiye'nin Doğu Türkistan politikasında önemli değişimlere gidilmiştir. Çin Dışişleri Bakanlığı, İsa Yusuf Alptekin adını taşıyan parkın kapatılmasını, Doğu Türkistan bayrağının indirilmesini ve Doğu Türkistan şehitleri Anıtı'nın yıkımını istemiş ve bu isteklerinde olumlu sonuç almışlardır (Yinanç, 2012: 10). 1996 yılından itibaren ise Çin karşıtı Doğu Türkistan kuruluşları hakkında soruşturma açılmış ve aynı yıl içerisinde Türkiye'ye sığınma talebinde bulunan 13 Uygur aydınının ülkeyi terk etmeleri istenmiştir. Ayrıca Türk vatandaşlığı için başvuruda bulunan 150 Uygur'un isteklerine de olumlu cevap verilmemiştir (Yinanç, 2012: 10; Tuna, 2012: 118).

2000'in Nisan ayında Çin Cumhurbaşkanı Jiang Zemin'in gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinin Çinli uzmanlara göre en önemli özelliği, terörizme karşı işbirliği konusunu içeren ilk ortak deklarasyona imza atılmasıdır. (Ayrıca Çince literatürde "Doğu Türkistanlılar" teröre eşittir.) Bu çerçevede Ankara-Pekin ilişkileri yeni bir düzleme girmiştir. Diplomatik müzakereler ve anlaşmalardan çıkan genel sonuca bakılırsa, Ankara'nın Çin'den sağlayacağı ekonomik ayrıcalıklar ve uluslararası alanda siyasi destek karşılığında Doğu Türkistan sorununun Pekin lehine değiştiği görülmektedir (Ekrem, 2012: 51; Yinanç, 2012: 10).

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Haziran 2009'daki Çin ziyaretinde ekonomik ve siyasi anlamda birçok konu masaya yatırılmıştır. Bu esnada Gül ve beraberindeki Türk heyetinin Urumçi'den ayrılmasını müteakip Temmuz 2009'da patlak veren Urumçi olayları Türkiye'de büyük etki uyandırmış ve dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yaşanan olaylar hakkında yaptığı 'soykırım' eleştirileri, Çin tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Dünyada neredeyse hiçbir ülkeden yeterli ilgiyi görmeyen olay karşısında Türkiye'nin ağır eleştirisine karşılık Çin Dışişleri Bakan Yardımcısı Zhai Jun, Urumçi'de yaşanan olaylar için Başbakan Erdoğan'ın kullanmış olduğu 'katliam, soykırım' gibi ifadeleri 'sorumsuzca açıklamalar' diye nitelendirip Türkiye ile gerginleşen ortamı yumuşatmak istemiştir. Türkiye'nin bu noktadaki temel kaygısı, dünyanın hiçbir ülkesi bu olaya bu denli bir tepki göstermiyorken Türkiye'nin göstermiş olduğu tepki karşısında yalnız kalmak olmuştur (Çolakoğlu, 2012: 59-60; Ekrem, 2012: 52).

Bu kaygı oluştuktan sonra Türk-Çin ilişkilerini yumuşatmak amacıyla Başbakan Erdoğan Zafer Çağlayan'ı özel temsilcisi olarak 30 Ağustos- 2 Eylül 2009 tarihleri arasında Çin'e göndermiştir. Çağlayan ise Çin Başbakanı Wen Jiabao'ya Başbakan Erdoğan'ın; "Türkiye Hükümeti 'Tek Çin' politikasını tanımaktadır ve Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti bütün Çin halkının tek yetkili vekilidir. Türkiye, Çin'in egemenliğine ve toprak bütünlüğüne zarar veren faaliyetlere izin vermeyecektir. Xinjiang (Doğu Türkistan)'da istikrar, toplumsal uyum ve müreffehin sağlanacağına inanmaktadır" mesajını iletmiştir (Aktaran Ekrem, 2012: 52).

Daha sonra İtalya’da yapılan G-8 zirvesinden sonra Başbakan Erdoğan, yapmış olduğu eleştirinin arkasında durduğunu; Uygurlara yapılanın bir ‘soykırım’ı andırdığını ifade etmiştir. Olayı BM konseyine taşıyacaklarını belirten Başbakan Erdoğan, “Bir taraftan evrensel değerleri tartışacağız, insan haklarını konuşacağız, diğer taraftan bunlara seyirci kalacağız; bu olacak iş değil” diyerek, tepkisini dile getirmiştir (Aktaran Şen, 2009: 132). Akabinde bazı kuruluşlar Çin’i protesto etmiş; Çin malları için boykotlar uygulanmıştır. ÇHC ise bu olayların Çin’in içişlerine ilişkin olduğunu belirterek, diğer ülkelerin istikrarı sağlamak amacıyla yaptıklarını, anlayışla karşılama gerektiğini vurgulamıştır. Doğu Türkistan Bölgesi Çin’in yumuşak karnıdır ve diğer ülkelerin Çin’e baskı yapmasının bir aracı haline gelmiştir. Bu bağlamda eğer sorun çözüme kavuşturulmazsa, Türkiye ile Çin arasındaki ikili ilişkilerin etkilenmeye devam edeceği ifade edilebilir (Şen, 2009: 133; Ekrem, 2012: 54). Bununla birlikte Türkiye’nin, Doğu Türkistan konusunda tutarlı bir politika izleyemediği ve farklı dönemlerde izlediği bu “kararsız” politikalarla dengeyi sağlayamadığı belirtilmektedir. Türkiye’nin bu “kararsız” politikaları, kamuoyunca bölgedeki Türklerin azınlık haklarının çiğnenmesine göz yumulduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Karaca, 2007: 241).

3. Küresel Açıdan Şıncan Uygur Özerk Bölgesi

3.1. Hak İhlalleri

Son 200 yıldır işgal altında olan Doğu Türkistan 1949 yılından bu yana yoğun bir şekilde insan hakları ihlaline maruz kalmaktadır. İnsan hakları ihlallerinin çoğunun baskıcı siyasetlerden ve Çin hükümetinin resmi politikasından kaynaklandığı görülmektedir. Çin’in büyük bir bölümünün dünyadan ‘kopuk’ olması, insan haklarıyla ilgili kurumların açık bir şekilde faaliyet göstermesinin yasak olması ve sosyal eylemlerin gereksiz ve acımasız bir şekilde bastırılması, aslında ekonomik anlamda bir dev olan Çin’in, Doğu Türkistan’ın doğal kaynaklarından yararlanıp bölge halkını kargaşa ortamına bırakarak son derece zalim ve emperyalist bir siyaset izlediği görülmektedir (THE, 2016; Balcı, 2013: 22; İHH, 2016). Söz konusu hak ihlallerinden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

3.2. Asimile Politikası ile Çinli Göçü

Doğu Türkistan’ın en önemli sorunlarından birisi, asimilasyon politikasıyla bölgeye Han Çinlisi yerleştirilmesidir. Böyle bir durumda bölgedeki Uygur nüfusu azalma eğilimi gösterirken, Çinli nüfus artacaktır (Dağcı ve Keskin, 2013: 16; Milli Mefkûre Birliği, 2015). Bölgeye bu denli Çinli nüfusun göçü sonucunda Doğu Türkistan’ın doğal kaynakları adaletsiz bir biçimde Çin ve vatandaşları tarafından kullanılacaktır. Buradaki temel amaç; demografik yapıyı değiştirip bölgeyi tam anlamıyla Çin devletine bağlamaktır. 1949 yılında işgalden önce % 4 olan Çinli nüfusun yakın bir zamanda % 50’ye ulaştığı görülmektedir (Karaca, 2007: 232; Dağcı ve Keskin, 2013: 16; THE, 2016). Bu şekilde bir demografik değişiklik/asimilasyon siyaseti, bölgedeki halkı kontrol altına almakla birlikte, gelecekte yapılması muhtemel bir referandumda yeterli sayıya ulaşılması amacı taşıdığı belirtilmektedir (Yinanç, 2012: 9). Kültürleri farklı olan iki toplumun bir arada yaşamasının oldukça zor olduğu söylenebilir. Düzenli bir hijyen ve yemek kültürü bulunmayan Han Çinlisi ile daha muntazam bir hayat tarzına sahip

Uygur Türklerinin anlaşması ve birbirlerini anlayışla karşılaşmasının çok zor olacağı söylenebilir (Balci, 2013: 23).

3.3. Eğitim ve Dil Politikaları

Çin yönetimi BM'ye eğitim hakkı konusunda garantiler vermiş ve azınlık dillerinin sistemleştirilmesi hakkında çalışmalar yapmakta olduğunu belirtmiş olsa da söz konusu Doğu Türkistan olduğu zaman Çin'in beyanatlarıyla pratikleri arasında büyük bir uçurum olduğu görülmektedir. Üstelik eğitim konusunda Çin rakamları da gerçeği pek yansıtmamaktadır (THE, 2016). Örneğin Şincan Uygur Özerk Bölgesindeki okullarda Uygurca, bir azınlık dili muamelesi görmektedir. Eğitim dili olarak kendi dillerini kullanmakta sıkıntı çeken Uygurların alfabesi ise birkaç kez değişmiştir. Çin, Arapça olan alfabeyle önce Kiril alfabesine; sonra Latin alfabesine ve daha sonra ise tekrar Arapça alfabeye çevirmiştir. 2002 yılından sonra Şincan Uygur Özerk bölgesindeki üniversitelerde de Uygurca yasaklanmıştır (Dağcı ve Keskin, 2013: 22–23).

1980'lere kadar Uygur aileleri çocuklarını hangi okula gönderecekleri konusunda ciddi bir zorluk yaşamışlardır. Çocuklar Uygurca eğitim veren okula gönderilirse kültürlerini sürdürebilecek iken, iş bulma ihtimalleri ortadan kalkacaktır. Fakat Çince eğitim veren okula gönderilirse iş bulmalarında başarılı olma şansının artıp artmadığı da yine bir soru işaretidir. Bu bağlamda 1984 yılı dil politikası bakımından ciddi bir dönüm noktası olmuştur. Han olmayanlar Ortaokulun ikinci sınıfında Çince dersi alırken, bu tarihten sonra ilkokul üçüncü sınıfta, günümüzde ise birinci sınıfta almaya başlamaktadırlar Tamamen kendi kültürlerinden farklı bir şekilde, yatılı eğitim görmektedirler. Dolayısıyla öğrencilerin Çin kültürüyle kaynaşması ve asimile olması kaçınılmaz bir gerçektir (Karaca, 2007: 234; Dağcı ve Keskin, 2013: 23).

Günümüzde bölgede eğitim dili tamamıyla Çince olmuştur. Uygur lehçesinin siyasi, askeri ve idari anlamda yeterli olmadığı gerekçesiyle Uygurca kelimelerin Çince karşılıkları bulunup kullanılması zorunlu hale gelmiştir (Yinanç, 2012: 9). Bölgedeki Han Çinlilerine dilleri ve eğitimleri sayesinde Şincan'daki büyük sanayi işletmelerinde görev verilmektedir. Sözelimi Şincan'daki Çin Ulusal Petrol Şirketi, çalışanlarının çoğunu Şincan dışından getirmektedir. Bu da bölgedeki Uygur nüfusunun bölge ekonomisi dışına itildiğini (Karaca, 2007: 234) ve bölgede bu nedenle istihdam açığının arttığını göstermektedir.

3.4. Ekonomi Politikaları ve Çalışma Özgürlüğü

Doğu Türkistan yerüstü ve yeraltı kaynaklarıyla dünyanın en zengin ülkelerinden biri olmakla birlikte en sefalet içinde yaşayan halklar arasında olduğu da ifade edilebilir (THE, 2016). 1978 yılına kadar Çin'in batı bölgelerinde GSMH'nin büyüme hızı % 6.4 iken doğu kesimin büyüme hızı % 6.1 dolayındadır. 1978 yılında Çin, piyasa ekonomisi ve liberal modelde ekonomik reformlara hız vermeye başlamıştır. Bu reformlardan sonra doğu bölgelerinin ekonomik anlamda refaha ulaştığı; batı kesimlerininse ekonomik olarak ciddi bir sorunla karşı karşıya kaldığı gözlenmiştir. Yaşanan bu sorunun sebebi, etnik azınlık grupların bulunduğu bölgelerdeki doğal kaynakların büyük sanayi şehirlerine aktarılmasıyla açıklanabilir (Dağcı ve Keskin, 2013: 20; İHH, 2016).

Bunun yanında Şincan'ın kurak bir iklime sahip olması sebebiyle sürdürülebilir ekonomik kalkınma için önemli zorluklar yaşamaktadır. Bölgedeki gelir eşitsizliği de dikkate alınması gereken bir başka faktördür. Han nüfusunun fazla olduğu azınlık bölgelerinde meydana gelen ekonomik eşitsizlik, azınlıkların her anlamda dışlanmasını da beraberinde getirmektedir (Dağcı ve Keskin, 2013: 22).

2000 yılında özerk bölgelerin kalkınmasını sağlamak için "Batı Çin'i Kalkındırma" isimli bir program ortaya konulmuştur. Ancak yatırımlarda yine Çin/Han kökenliler istihdam edildiğinden bölge halkı işsiz ve yoksul olarak kalmaya devam etmiştir. Böylece Çinli firmaların kurduğu her yeni fabrika bölgeye yoğun göçü arttırmış; dolayısıyla Uygur şehirlerinde görülen ekonomik refahtan Uygur halkı yoksun kalmıştır (İHH, 2016).

3.5. Din Hürriyetinin Kısıtlanması

ÇHC'de Uygurlulara en büyük saldırının İslam'a bağlılıklarından geldiği dile getirilmektedir. 11 Eylül saldırılarından sonra bölgede dini ve inanç yönünden yasaklar artmış; bu durum uluslararası terörizme karşı destek olarak savunulmuştur. 11 Eylül saldırılarını takip eden dönemde din üzerinden Uygur kimliğine ciddi baskı politikaları devreye konulmuştur (Karaca, 2007: 236).

Çin Devleti birçok faaliyetini terörizm ve ayrılıkçı hareketlerle mücadele adı altında bu hareketlerin güvenliğe tehdit oluşturduğu iddiasıyla haklı göstermeye çalışmıştır. Dine yönelik baskılar, şiddetle artış kaydetmiştir. Sadece devlet tarafından onaylanmış Kur'an Kerim nüshaları ve dini sohbetlere izin verildiği gibi, onaylanmamış eserleri ellerinde bulunduranlara karşı da ciddi cezai yaptırımlar uygulanmıştır (Szadziwski, 2013: 31).

Bölgede, Müslümanların asli ibadet yeri olan mescitlerde herkesin ibadet etmesi yasaktır. 18 yaşının altındakilerin camiye girememektedir. Örneğin; devlet memurları, öğrenciler, emekliler ve kadınlar cami sınırları içine girmesi yasak kesimden bazılarıdır (Szadziwski, 2013: 32; İHH, 2016).

Dini değerlerini korumakta zorlanan Uygurlulara 2012 yılının Ramazan ayında ise oruç yasağı getirilmiştir. Mescitlerde kalabalık gruplar halinde ibadet etmek, dini bayramları kutlamak ve uzun dua ibadetleri yapmak da bu kapsamda yasaklanmıştır. İbadet ettiği öğrenilenler ise gözaltına alınıp, para cezalarına çarptırılmaktadır (Dağcı ve Keskin, 2013: 25; THE, 2016; İHH, 2016; Milli Mefkûre Birliği, 2015).

Köy memurlarına, "sorumluluk taahhütnamesi" adı altında bir belge imzalatılarak köydeki kadınların hicap ve çarşaf gibi tesettürlü kıyafetleri giymeleri yasaklanmıştır. Bugün dini hassasiyetlerine göre giyinen insanlar küçümsenmekte; hatta halk otobüslerine dahi bindirilmemektedirler (Gökbayrak, 2013: 41–42).

3.6. Nükleer Denemeler ve Zorunlu Kürtaj

Çin'in en büyük nükleer merkezi ve deneme alanı Doğu Türkistan bölgesindedir. Çevreyi korumak adına herhangi bir tedbir alınmadan 1994 yılından 1997 yılına kadar 11'i yeraltında olmak üzere; toplam 46 nükleer deneme yapılmıştır. Bu nükleer denemeler sonucunda oluşan sorunlar, insan sağlığının yanında ekolojik dengeyi de tehdit etmektedir. Bu denemelerden kaynaklı olarak halk çeşitli hastalıklara

yakalanmakta, çocuklar sakat doğmaktadır. Ayrıca Batı ülkeleri Çin'den ithal ettikleri Doğu Türkistan yapımı kuruyemişlerde radyasyon etkileri gördüğünden, Doğu Türkistan kaynaklı malların alımını yasaklamışlardır (Yinanç, 2012: 9; THE, 2016).

Bölgedeki Uygur nüfusunu ciddi boyutta etkileyen bir diğer acımasız ihlal, zorunlu kürtaj uygulamasıdır. Oluşturdukları iskân politikasıyla kendi ülkelerinde azınlık konumuna düşürmeye çalıştıkları bölge halkına şehirde bir, köyde ise iki çocuktan fazlası yasaklanmıştır. Eğer bu sınırlama aşılsa zorunlu kürtaj uygulaması; oldu ki bebek kız ise de aileler tarafından düşük yaptırılarak öldürülmektedirler. Fakat Uygur Türkleri çok sayıda çocuk yaparak farklı yollardan nüfusuna kaydetmektedirler. Kaydettiremedikleri çocuklar ise yok sayılmakta; doğumlarından haberdar edilmeyen/olunmayan çocuklar evden çıkarılmamakta ve okula ve hastaneye dahi gönderilememektedir. Çin'in diğer bölgelerinde de resmi, bir devlet politikası olarak uygulanan kürtaj ve zorla kısırlaştırma yöntemleriyle çok sayıda anne ve bebek ölmektedir ve hamile kalan kadınların eşleri işten atılmaktadır (THE, 2016; MAZLUMDER, 2010: 62; Milli Mefkûre Birliği, 2015).

3.7. Uluslararası Arenada Doğu Türkistan

Doğu Türkistan konusunun uluslararası ilişkilerde gündeme gelmesi, dünya ülkelerinin Çin ile ekonomik ilişkilerinin tehlikeye girmesi bakımından bir tehdit unsuru olmaktadır. Bu noktada asıl telaşa kapılması Çin olması gerekirken, Çin ile ilişki yapan ülkeler daha çok tedirgin olmaktadır (Kanat, 2013: 19; AGD, 2016). Doğu Türkistan meselesinde bu noktada Çin'in üzerine gitmek, ülkelerin ekonomik çıkarları ile bağdaşmadığından, mesele daha çok sessiz ve tonu 'rahatsız etmeyecek' şekilde dillendirilen bir tepki ile karşılanmaktadır.

Çin, Doğu Türkistan halkına karşı yapmış olduğu insan hakları ihlallerini ve zulmünü gizlemek için uluslararası arenada öne sürdüğü iddialardan birisi de, bölgenin "Çin topraklarının bir parçası olduğu", dolayısıyla da Doğu Türkistan'da yaşananların "Çin'in iç meselesi sayılması gerektiği" yönündedir (Tanay,2016; Milli Mefkûre Birliği, 2015). Çin, uluslararası toplumun bu meseleye dahilini, uluslararası hukukça kendi içişlerine bir müdahale olarak görmektedir.

Dünya kamuoyu ve uluslararası güçler, Çin'de yaşayan insanların, ülkeleri zorbalıkla ve zulümle hâkimiyet altına alınmaya çalışılan milletten oluştuğunu bildiği halde herhangi bir reel çözüm üretmemektedir. (THE, 2016). Olayların yeterince ses bulmasının nedenleri arasında Çin yönetimi tarafından usta bir şekilde gerçekleştirilen sansürleme faaliyetlerinin de etkisi vardır. Bunun yanında Doğu Türkistan sınırında bulunan devletlerin de bu faaliyete katkıda bulunması ortaya daha sorunlu bir durum çıkarmaktadır. Özellikle sosyal medya ortamında yapılan haberleşmeler sıkı kontrol altında tutulmaktadır (Kanat, 2013: 17-18).

Dünyanın barış ve huzurunu sağlamakla yükümlü olarak ihdas edilen Uluslararası Örgütler, çok acı bir şekilde varlık sebeplerine aykırı olarak Doğu Türkistan meselesini görmezden gelmektedirler. Bu örgütlerden biri olan BM, her şeye rağmen insanlığın umut bağlamak istediği bir örgüt konumundadır; fakat BM Güvenlik Konseyi'nde Çin'in veto yetkisinin bulunması, gereken ilginin gösterilmesine mani bir durum oluşturmaktadır (İHH, 2016; THE, 2016).

BM yetkililerinin bölgeyi ziyaret etmek için bulunulan girişimlere Pekin yönetiminin olumsuz yanıt verdiğini bilinmektedir (Akşam, 2016). Bu endişesini açık bir şekilde ifade eden BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Pillay, Doğu Türkistan bölgesinde meydana gelen olaylarda can kaybı olmasından endişe duyduğunu ve Çinli yetkililerin, şiddetin daha fazla yayılmasını engellemek için yol aramalarını ve aynı zamanda barışçıl gösterilerin yapılmasına izin verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir (Şen, 2009: 110).

Çin'in Doğu Türkistan bölgesinde yürüttüğü toptan yok etme politikası gün geçtikçe şiddetini arttırmaktadır. ABD başta olmak üzere diğer ülkelerin de bu politikaları engelleyecek, halk üzerindeki baskı ve şiddeti azaltacak bir faaliyette bulunmadığı bilinmektedir. Zira bu ülkeler bu soruna insani bir pencereden ziyade tamamıyla çıkar ilişkisi çerçevesinden bakmaktadır. Salt demokrasi ve insan haklarını dile getirmek Doğu Türkistan sorununu çözmektedir. ABD, İsrail ve Yahudileri korumadaki hassasiyetini Doğu Türkistan için göstermemesi (Sezer, 2016), Amerikan'ın kurucu idealleri ile hiç de bağdaşmamaktadır. Tabii ki Washington yönetiminin Pekin yönetimini tamamen kaybetmek istememesi de hatırlanmalıdır. Dolayısıyla siyasi ve ekonomik kaygılar sebebiyle Pekin karşısında uygulamaya koyulabilecek seçenekler genelde masada kalmaya devam etmektedir (Şen, 2009: 111).

AB'nin tutumu değerlendirilecek olursa, ilgili zaman diliminde AB dönem başkanı İsviç, bölgede yaşanan olaylara tepki göstererek bölgedeki olaylardan "derin endişe ve üzüntü duyduğunu ve olayları esefle kınadığını" belirtilmiş; yaptığı açıklamada taraflara sakin olunması gerektiği konusunda çağrılarda bulunarak bölgedeki gelişmelerin yakından takip edildiğini belirtmiştir (Şen, 2009: 111). Dönemin İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu ise Çin'in herkes için oldukça önemli olduğunu belirtmiş; bölgedeki sivil kaybın fazla olmasından dolayı derin üzüntü duyduğunu ve sorunun insan hakları bağlamında ele alınması gerektiğini vurgulamıştır (İslam Portalı, 2016). Ayrıca Rusya 5 Temmuz olaylarından sonra Çin'i diplomatik olarak kınamıştır. Uygur sorununun Çin'in içişleri olduğunu belirtmekle birlikte, Çinli yetkililerin hukuk sınırları içinde alacağı tedbirler ile durumun düzeltilmesini ümit ettiğini ifade etmiştir (Şen, 2009: 111-112). Tüketici dernekleri gibi bazı sivil toplum kuruluşları ise Çin'deki gelişmeleri protesto etmiştir. Sonuç olarak; birçok farklı aktör ve kesimden soruna ilişkin tepki gelmesine rağmen, son tahlilde nihai bir çözüme ulaşılamadığı çok açık bir şekilde söylenebilir.

4. Sorunun Çözümü İçin Öneriler

Doğu Türkistan meselesi insanlığın en acı gerçeklerinden birisi olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü şiddetli bir baskı, işsizlik, eğitim olanaklarından yoksunluk, esaret içinde bırakılmak ve bir yok edilme tehlikesi altında yaşamakla yüz yüzedir. Bugün soyu ve kültürü tehlikede altındaki Doğu Türkistan'ın insan haklarından yararlanmasının (Öksüz, 1998: 32-33) önündeki olanaklar kaldırılmıştır.

Doğu Türkistan meselesi insani bir sorun olduğu için Çin'in bölgedeki uluslararası sivil gözlemcilere ortam hazırlaması gerekmektedir. Çin yönetimi asimile politikasından vazgeçmeli; demografik yapının değişmesi için yapılmakta olan nüfus hareketlerini (tehciri) durdurmalıdır. Çin'in bölgedeki insan hakları ihlaline kayıtsız şartsız bir şekilde son vermesi gerekmektedir. Basın ve ifade özgürlüğünün önündeki engellerin aciliyet

arz etmektedir. Bölgede uygulanan her türlü ekonomik ayrıcalığa son verilmelidir. Kürtaj ve benzeri uygulamalar kaldırılmalı ve olumsuz sonuçlar doğurmakta olan nükleer denemelere son verilmelidir. Türkiye ise dış politikasını yeniden gözden geçirmeli ve Uygurların durumunu dış politika önceliği olarak görmelidir. Türkiye Doğu Türkistan hakkındaki tavrını, Uygur Türkleri lehine çevirmeli; aynı zamanda Doğu Türkistan meselesinin önemini en üst sıralara taşımalıdır. Uluslararası toplumları, BM başta olmak üzere; insan haklarının önemini her fırsatta dile getiren uluslar-üstü ve arası kuruluşların Doğu Türkistan hakkında daha duyarlı olması gerekmektedir. Uluslararası gözlemciler tarafından yeni bir nüfus sayımı yapılmalı ve Doğu Türkistan nüfusu kesin bir şekilde belirlenmelidir (Bk. MAZLUMDER, 2010: 71–73; Öksüz, 1998: 33; İHH, 2016; Milli Mefkûre Birliği, 2015).

Sonuç

Yüzyıllar boyunca Uygur Türklerine ait olan Doğu Türkistan artık Çin'e bağlı Şincan Uygur Özerk Bölgesi olarak tarihe kaydedilmiştir. Ancak burada altı çizilmesi gerekli temel nokta; bölgenin "Şincan" değil, "Doğu Türkistan" olduğudur. Meseleyi böyle ele almak ve bölgede verilen mücadelelere karşı saygı göstermek bakımından "Doğu Türkistan" ifadesi, daha doğru bir anlatımdır.

Ekonomik anlamda gelişmiş olan Çin'in, ülke içinde göç etmek isteyen vatandaşları için yeni yerleşim alanları bulmak zorunda kalması, Doğu Türkistan nüfusunu Han Çinlileri lehine dengelemek istemesi, zengin topraklarıyla bölgeyi bu göçmenler için yeni yaşam alanı haline getirmiştir. Nüfusu günden güne eriyen ve gerileyen Uygur Türkleri, bölgenin ekonomik imkânlarından Han Çinlileri kadar yeterince yararlanamamaktadır.

Tarih boyunca sürekli mücadele veren ve sömürülen Uygur Halkı, insan hakları ihlalini en ciddi biçimde yaşayan topluluklardan birisidir. Doğu Türkistan halkının problemleri ne Filistin-İsrail meselesinde ezilen Müslümanlar ne de Azerbaycan-Ermenistan sorununda mağdur olan Türkler kadar dile getirilmemektedir. Çin'in büyüyen ekonomisi ve Türkiye ve diğer ülkelerin bu temelde gerçekleştirdiği ilişkiler, Doğu Türkistan sorununun yeterince gündeme gelmesinin önünde bir engel olarak durmaktadır.

Diğer bir ifadeyle siyasi ve ekonomik ilişkiler, temel insan haklarının kullanımının engellenmesinde sürekliliğin olduğu ve zaman zaman 'insanlık trajedisi' niteliğine varan hak ihlallerinin yaşandığı meselenin önüne geçmiş durumdadır. Bugün gelinen noktada Uygur halkının dinlerini ve hürriyetlerini savunmak için düzenledikleri girişimler çok sert bir şekilde bastırılmakta, birçok Uygur Türkü, insan haklarına aykırı bir biçimde idam edilmektedir. Türkiye'nin böylesi bir sorunu insani olarak görmesi dahi Çin'e dair konuyla ilgili izlenen dış politikaların değişmesine ve esnemesine yardımcı olabileceği mülahaza edilmektedir.

Türkiye bu konuda gücünü göstermeli ve bu zulmün durması için Çin'e baskı yapmalıdır. Doğu Türkistan sorununa koymuş olduğu tepki, söylem düzeyinden fiiliyata geçirilmeli ve 'yaraya merhem' olacak bir şekle getirilmelidir. Türkiye Uygur Türklerinin sesi olmalı ve kendisine olan tarihsel ve stratejik güveni boşa çıkarmamalıdır. Bugün AB ve ABD gibi Çin'le ticari, siyasi ve ekonomik çıkarları olan

ülkelerin mesele hakkındaki Çin aleyhine yaklaşımları geçici niteliktedir. Fakat dini, vicdani ve milli yakınlığı nedeniyle müdahil olması gereken ülkemiz açısından bu soruna sert ve dik bir duruş göstermek bir borçtur, vebaldir.

29 Nisan 1951 yılında Urumçi’de şehit edilen Osman Batur’un söylediğini bir kez daha hatırlamakta fayda var: “Ben ölebilirim ama dünya durdukça benim milletim istiklal mücadelesine devam edecektir.” Uygur Halkı mücadelesine her halükarda devam edecektir. Fakat bu, Türkiye’nin elinden gelenin en iyisini yapmasına mani değil. Zira bu sorun, sadece Uygur halkının sorunu değil; tüm insanlığın kanayan bir yarasıdır.

Kaynakça

- AKŞAM GAZETESİ (2006), BM Doğu Türkistan Zulmünü Hatırladı (2015). <http://www.aksam.com.tr/dunya/bm-dogu-turkistan-zulmunu-hatirladi/haber-389140>, (Erişim Tarihi: 04. 03. 2016).
- AVCI Erkan (2012). “Doğu Türkistan Sorunu”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ödev Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Buket Önal, Kocaeli 2012.
- AVCU Tülin (2015). “Doğu Türkistan Sorunu ve Perde Arkası”, <http://politikaakademisi.org/2015/07/19/dogu-turkistan-sorunu-ve-perde-arkasi>, (Erişim Tarihi: 08.03.2016)
- AYNURAL, S., KESİCİ, A. Kayyum (2005). “Batı Türkistan Cumhuriyetleri Birliğinin Gerekliliği”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 50, s.1211–1230.
- BALCI, Aslan (2013). “Doğu Türkistan’daki Çin Katliamı”. *Gökbayrak Dergisi*, Yıl: 20, Sayı: 111, s. 22–24.
- ÇOLAKOĞLU, Selçuk (2012). “Türkiye-Çin İlişkileri: Tek Taraflı Aşk Mı?” *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 45, s. 53–66.
- DAĞCI, K., KESKİN, M. (2007). “Çin’in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 2, <http://dergi.cicr.yalova.edu.tr/article/view/5000067303>, (Erişim Tarihi: 03.12.2016).
- DELİ, Y. Emre (2015). “Yeni Başlayanlar İçin Doğu Türkistan Sorunu” <http://www.beyaztarih.com/makale/yeni-baslayanlar-icin-dogu-turkistan-sorunu>, (Erişim Tarihi: 04.03.2016).
- Doğu Türkistan Sorunu Nedir? (2009), <http://the.org.tr/2009/10/13/dogu-turkistan-sorunu-nedir>, (Erişim Tarihi: 11.03.2016).
- DOĞU TÜRKİSTAN, <http://www.agd.org.tr/dogu-turkistan.html>, (Erişim Tarihi: 13.03.2016)
- DOĞU TÜRKİSTAN VAKFI, <http://www.dtv.org.tr/?HABER/110/dogu-turkistan-vakfi-2014-dogu-turkistanda-insan-haklari-raporu.html> 29/12/2014, (Erişim Tarihi: 10.10.2016).
- ERKİN, Ekrem (2012). “Türkiye-Çin İlişkilerinin 40 Yılı (1971–2011)”, <http://www.sde.org.tr/tr/newsdetail/turkiye-cin-iliskilerinin-40-yili-1971-2011-raporu/2902>, (Erişim Tarihi: 04.03.2016).
- ERKİN, Ekrem (2011), *Çin’in Orta Asya Politikaları*, (Ed.) Murat Yıldız, SFN Televizyon Tasarım Tanıtım Yayıncılık, Ankara.

- GÜL, Osman Kubilay (2007). “Doğu Türkistan’dan Türkiye’ye Hazin Bir Göç Hikâyesi”, *Turkish Studies*, Cilt:2, Sayı:1, s.252-273, <http://www.gokbayrak.com/sayfa.asp?id=94>, (Erişim Tarihi: 07. 03. 2016)
- HAYİT, Baymirza (2004). *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İHH İNSANİ YARDIM VAKFI (2015). *İHH’dan Doğu Türkistan Raporu*, <http://www.ihh.org.tr/tr/main/news/0/ihhdan-dogu-turkistan-raporu/2905>, (Erişim Tarihi: 07.03.2016).
- İGMG (2016), “İKÖ: Doğu Türkistan’da Yaşananlar Dialogla Çözölmeli, (2009)”, <http://www.igmg.org/tr/haberler/yazi/ikoe-dogu-tuerkistanda-yasananlar-dialogla-coezuelmeli.html>, (Erişim Tarihi: 14.03.2016).
- KANAT, K. Buğra (2013). “Uygurlarda Umutsuzluk ve Rejime Karşı Yabancılaşma Var”, *Gökbayrak Dergisi*. Yıl: 20, Sayı: 113, s.15–20.
- KARACA, R. Kutay (2007). “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu,” *Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 1, s.219–245.
- MAZLUMDER (2010). *Doğu Türkistan İnsan Hakları Raporu 2010*, <http://konya.mazlumder.org/fotograf/yayinresimleri/dokuman/dogu-turkistan-raporu.pdf>, MAZLUMDER, (Erişim Tarihi: 09.10.2016).
- MİLLİ MEFKÛRE BİRLİĞİ (2015). *Doğu Türkistan Raporu*, <http://www.turkyurduhaber.org/haber/14025/milli-mefkure-birliğinden-dogu-turkistan-raporu.html>, (Erişim tarihi: 10.10.2016).
- ÖKSÜZ, Enis (1998). “Konuşma”, *İçinde, Doğu Türkistan’da Çin’in Sömürge Politikası*, (Ed.) Yücel Hacaloğlu, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- ÖZÖNDER, Cihat, (1998). “Doğu Türkistan’ın Resmi Çin Sömürgesi Haline Gelişi”, *İçinde, Doğu Türkistan’da Çin’in Sömürge Politikası*, (Ed.) Yücel Hacaloğlu, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- SEZER, A. Ahmet (2012). ‘Türkiye’nin Bir Doğu Türkistan Politikası Yok’, <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=217332>, (Erişim Tarihi: 14.03.2016).
- SZADZİEWSKİ, Henryk (2013). “Doğu Türkistan’daki Uygurlara Uygulanan Dini Baskı”, *Gökbayrak Dergisi*, Yıl: 20, Sayı: 111, s.30–32.
- ŞEN, Fatih (2009). “Çin’in Şincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 1, Sayı: 7–8, s.124–134.
- ŞEN, Fatih (2009). “Uluslararası Tepkiler Açısından Şincan Uygur Sorunu”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 1, Sayı: 9, s.107–115.
- TANAY, Yücel (2014). “Doğu Türkistan’ın Demografik Yapısı ve Çin’in Gizlediği Gerçekler” <http://www.oncevatan.com.tr/dogu-turkistanin-demografik-yapisi-ve-cinin-gizledigi-gercekler-makale,32047.html>, (Erişim Tarihi: 07.03.2016).
- TANAY, Yücel (2016). “Doğu Türkistan Asla Çin Toprağı Değildir.” <http://www.uyghurcongress.org/tr/?p=12793>, (Erişim Tarihi: 13. 03. 2016).
- TOGAN, Zeki Velidi (1981). *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- YİNANÇ, Refet (2012). “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti Olası Meseleler”, *Gökbayrak Dergisi*, Yıl. 19, Sayı. 108, s. 8–13.
- ZENGİNOĞLU, Samet (2013), “Doğu Türkistan’ı Unutmamak”, *Gökbayrak Dergisi*, Yıl: 20, Sayı: 113, s. 21–45.

Seyyahların Piri Evliyâ Çelebi: Seyahat mı? Şefaât mı?

Master of Travelers Evliyâ Çelebi: Travel or Intercession?

Selim Hilmi ÖZKAN

Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, YTU, İstanbul, Türkiye

Özet

Evliya Çelebi dünya üzerinde gelmiş geçmiş en önemli seyyahlardan birisidir. Gezmek ve yeni yerler görmek onun en önemli hasletlerinden birisidir. Evliya Çelebi gezip gördüğü yerleri sadece yalın bir anlatım ile anlatmayıp bir tarihçi, sosyolog ve edebiyatçı olarak kaleme almıştır. Aynı zamanda seyahatleri sırasında katıldığı kervanları ve kabileleri şenlendirmiştir. Aslında o dönemin şartlarında uzun geçen seyahatlerin vazgeçilmezlerinden birisidir. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin seyahate başlama serüveni ile birlikte gezdiği ve gördüğü yerlere bakışı tarihi bir çerçevede kaleme alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti, Seyahat, Seyyah

Abstract

Evliya Celebi was one of the most prominent travelers of all time. Traveling and seeing new places were ones of his most important inborn characteristics. Evliya Celebi did not only describe the places he had journeyed and seen in plain words but also described those journeys from the perspective of a historian, sociologist and a littérateur. Moreover, he vivified the convoys and caravans he joined in. In fact, he was one of the essential members of those journeys, which took much longer in the conditions of those times. In this work, the adventures of how the journey of Evliya Celebi had started and the places he had seen and journeyed have been written within a historical framework.

Key Words: Evliya Çelebi, Ottomen Empire, Travel, Travelers

Giriş Yerine...

Gezmek ve yeni yerler görmek, insanoğlunun var olduğu günden bugüne yaptığı en önemli uğraşı alanlarından biri olmuştur. Bu durum insanoğlunun yaşadığı coğrafya ile yetinmemesinin veya başka yerleri merak etme duygusunun bir tezahürüdür. Burada kısa da olsa Evliya Çelebi'nin deyimi ile bir darb-ı mesel zikretmek istiyorum. Eğer "Cenab-ı Hak insanoğluna ey kulum bu dünya senin dese, o kul, şöyle gökyüzüne bir baktığı zaman, Ey Allah'ım şu gökyüzünü de versen olmaz mı acaba?" dermiş. Bunu nasıl yorumlarsanız yorumlayın. Buradan hareketle insanoğlu yakın çevresinden başlamak üzere hep yeni yerleri görmek için çeşitli seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahatler bazen ekonomik, bazen siyasi, bazen zorunlu sebeplerden, bazen dinî sebeplerden, bazen de sadece meraktan olmuştur. Bu seyahatlerin ferdî, gruplar hâlinde hatta tüm bir ordu ile de gerçekleştiği olmuştur. Milattan önce Makedonyalı İskender'i ta Mekodonya'dan kalkıp tüm Asya'yı bir baştan başa geçip Hindistan'a oradan Mısır'a sürükleyen sebep zannederseniz yukarıda saydığımız gerekçelerden biridir. Yine Hun Türklerini Avrupa içlerine kadar sürükleyen bu gerekçeler olsa gerek. Cengiz'in ordularının Anadolu içlerine kadar gelmesi, Orta Asya'dan kalkan Oğuz Türklerinin önce Anadolu daha sonra Avrupa içlerine kadar gitmeleri siyasi, ekonomik, dinî gerekçelerle olduğu kadar yeni yerler keşfetme duygusunun da bir tezahürüdür. Bu arada bir yüzyıl süren Haçlı seferlerini ve daha sonra ortaya çıkan coğrafi keşifleri de bu sebeplere bağlayabiliriz. Bu grup ve ordu hâlinde gerçekleşen seyahat, istila veya keşiflerin dışında İbn-i Batuta başta olmak üzere daha birçok meşhur seyyah dünyayı adım adım gezmiştir. İşte bu gezginlerden birisi de burada kısaca hayat hikâyesi ve gezdiği yerler hakkında bilgi vereceğimiz meşhur seyyahımız Evliya Çelebi'dir. Fakat onun seyahat hikâyesi oldukça farklıdır. Gelin ilk önce onun seyahate başlama hikâyesi ile devam edelim.

Rivayet odur ki seyyahımız rüyasında Muharrem ayının Aşure gecesi İstanbul'da Yemiş İskelesi civarında Ahî Çelebi Camii'ndedir. Vakit, sabah namazı vaktidir. Camide muazzam bir cemaat vardır. Evliyâ Çelebi, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammet Mustafa(SAV)'yı kalabalığın en ön sıralarında görür. Peygamberimizin yanında dört halifesi ve ashâb-ı kirâm-ı da bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi bu fırsatı kaçırmak istemez. Tam bu sırada araya giren Sa'd-ı Vakkas Hazretleri'nin telkinleri ile de tüm cesaretini toplar ve bin bir zahmetle peygamber efendimizin huzur-ı şeriflerine yaklaşır. Evliyâ Çelebi herkesin söylemek isteyip de dudağından bir türlü dökülemeyen "Şefaât yâ Resulallah" diyeceğine, "Seyahat yâ Resulallah" deyiverir.¹ Evliyâ Çelebi Allah'ın sevgili bir kulu olmalı ki onun bu arzu ve isteği yerine ulaşır ve yetmiş bir yaşına kadar sürecek seyahati de başlamış olur. Evliyâ Çelebi bu yüksek ve kutsi görevi aldıktan sonra yollara düşer. Binlerce kilometre yol, yüzlerce memleket gezerek asrımızın en gizemli ve meşhur seyyahlarından birisi hâline gelir. Evliyâ Çelebi aldığı izn-i Resulallah ile ilk önce İstanbul'u, daha sonra tüm Osmanlı coğrafyasını ve komşularını gezer.

¹ Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Yapı Kredi Yayınları, 2006, C. I, s. 12. (Bundan sonra Seyahatnâme şeklinde zikredilecektir.)

Evliyâ yetmiş bir yıllık ömrüne yaklaşık yirmi beş milyon km yol, 257 şehir ve birçok ülke sığdırmayı başarmıştır. Onun gezdiği yerlerin birçoğu o gün bir devletin sınırlarını teşkil etse de bugün hepsi müstakil birer devlet hâline gelmiştir. Gezdiği başlıca yerler arasında Anadolu, Suriye, Rumeli, Macaristan, Avusturya, Polonya, Almanya, Bosna-Hersek, Hollanda, Kırım, İran, Irak, Mısır, Hebeşistan, Sudan ve Girit gelmektedir. Yaklaşık elli yıl boyunca Osmanlı coğrafyasını ve komşu ülkeleri karış karış gezmiştir.

Gelin isterseniz biraz tarih dersi işleyelim. Evliya Çelebi'nin gezdiği coğrafyada bugün yaklaşık yetmiş devlet bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler'e üye olan devlet sayısının iki yüz üç olduğunu düşündüğümüz zaman Evliya Çelebi'nin gezmiş olduğu coğrafyanın büyüklüğünü, vermiş olduğu bilgilerin önem ve değerini daha iyi anlamış oluruz. Bu rakamlara günümüz seyyahları ulaşabilseler de Evliyâ'nın bize verdiği sır dolu bilgileri vermeleri biraz zor görünmektedir. Çünkü Evliyâ Çelebi'nin eserini okuyan bir kimse muhakkak aradığını bulabilmektedir. Her araştırmacı bilhassa edebiyat ve tarih üzerine çalışanlar yaptığı araştırmalar ile ilgili olarak acaba bu konuda Evliyâ Çelebi ne demiş diyerek yaptığı çalışma ile ilgili onun eserine bakma ihtiyacı duymaktadır. Herhangi bir araştırmanıza mehz oluşturması veya merak ettiğiniz bir konu için onun seyahatnamesini incelediğiniz zaman muhakkak bir şeyler bulabilirsiniz. Onun verdiği bilgileri zaman zaman abartılı, zaman zaman bilimsel bulabilir, zaman zaman da tebessümle karşılayabilirsiniz. Bazen "Bu da olmaz." dediğiniz çok olmuştur. Ama yine de o bilgiyi zikretmeden geçemezsiniz. Bilhassa anlattığı olaylar yol ve yolcu hikâyeleri onun eserine ayrı bir güzellik katmıştır. Eserinde gördüklerini, yaşadıklarını, duyduklarını hatta hissettiklerini çok farklı bir üslup ile aktarmıştır. Burada bir yol ve yolcu hikayesi de ben zikretmek istiyorum:

Tarih boyunca yollar, yolcular ve kervanlar hep önemini korumuştur. Hatta kervanlar kültürlerarası iletişimin en önemli aktörlerinden birisi olmuştur. Burada sizlere Ulu Hakan II. Abdülhamit Han'ın en büyük projelerinden birisi olan Bağdat Demiryolları'nın yapımı sırasında yaşandığı rivayet edilen bir yol ve yolcu hikâyesini nakletmek istiyorum. Bağdat Demiryolları'nın yapımına başladıktan sonra hat güzergâhında yaşayan köylüler biraz tedirgin biraz da meraklı gözler ile çalışan işçileri bazen izlemişler, bazen hanelerinde misafir etmişler bazen de bir bardak ayran ikram ederek onlarla koyu bir sohbet etmişlerdir. Bu sohbetlerden birisi sırasında yaşlı bir köylü:

"Evlat, siz buraya ne yapıyorsunuz?" diye soruvermiş...

Yol yapımında çalışan genç mühendis, bu soru karşısında biraz düşündükten sonra, "Tren yolu yapıyoruz." dese köylü anlamayabilir... "Lokomotif..." dese hiç duymamıştır belki diye içinden geçirdi. "Buradan geçecek vasıtalar için ray döşüyoruz." dese rayı nereden bilecek diye düşünmeden edemedi. İhtiyar köylüye hem pratik hem de anlayacağı bir dille cevap vermek niyeti ile:

"Amca, sen buradan Bağdat'a kaç günde gidiyorsun?" diye sordu. Köylü bu soru karşısında mühendise dönerek;

“Evladım, buradan Bağdat otuz gün çeker.” dedi. Bu cevap karşısında mühendis köylüye:

“İşte, biz öyle bir şey yapacağız ki sen buradan Bağdat’a bir günde varacaksın.” diye cevap verdi. Bu cevap karşısında yaşlı bir o kadar da bilge adam, mühendise:

“Anladım evladım... İyi güzel ama ben geri kalan yirmi dokuz gün ne yapacağım?” diye cevap verdi. İşte Evliya Çelebi bu geri kalan yirmi dokuz günde tüm seyahat sırlarını bize edebiyatın tüm sanatlarını kullanarak aktarmıştır. İşte bu açılardan bakıldığı zaman seyahatname çok önemlidir. Çünkü seyahatname aslında bir günün değil geri kalan yirmi dokuz günün sırrını ve hikâyesini içerisinde barındırmaktadır. Gelelim şimdi seyyahımızın hayat hikâyesine...

Kısaca Hayat Hikâyesi...

Evliyâ Çelebi 25 Mart 1611/10 Muharrem 1020 tarihinde İstanbul Unkapanı’nda dünyaya gelmiştir. O, İstanbul doğumlu olmasına rağmen aslen Kütahyalıdır. Evliyâ Çelebi’nin ataları İstanbul’un fethi sonrası bu şehre yerleşmişlerdir. Evliyâ Çelebi önce Sıbyan Mektebinde daha sonra Unkapanı’nda bulunan Hamid Paşa Medresesinde yedi yıl iyi bir eğitim görmüştür. Aynı zamanda Dârü’l Kurraya da devam ederek Kuran-ı Kerim’i hıfz etmiştir. Daha sonra Enderun Mektebine de kabul edilen Evliyâ Çelebi burada dört yıl hem eğitim almış hem de devlet terbiyesi kazanmıştır. Evliyâ Çelebi’nin bu anlamda diplomatik kişiliğini de unutmamak gerekir. Evliyâ Çelebi hat, musiki, nahiv ve tecvid gibi devrin gerekli tüm ilimlerini tahsil etti. Almış olduğu bu eğitimin izlerini eserine de yansıtmıştır. Evliyâ Çelebi aynı zamanda oldukça zeki, kabiliyetli ve hazırcevap bir karaktere sahiptir. Ayrıca yetişmiş olduğu çevre, eğitimi üzerinde olumlu bir etki yapmıştır. Bunun dışında yetişmiş olduğu çevre onu yaşından daha olgun, bilgili, görgülü, tedbirli, oturup kalkmasını bilen, meclis adabı ve söz söyleme sanatlarının inceliklerine vakıf, hiçbir sözün altında kalmayan, herkese yetiştirecek sözü olan, samimi, kibar, hassas ve dengeleri iyi kurabilen, bir bakışta olanı biteni kavrayıp ne yapılması gerektiğini kestiren ve en önemlisi esprituél bir kişiliğe sahip biri yapmıştır².

Evliyâ Çelebi bir seyyah olmanın ötesinde çok iyi bir gözlemcidir. O aynı zamanda “tarihçi, halkbilimci, müzisyen, ressam, haritacı, dilbilimci, zanaatkâr, mimar, savaşçı ve gurme” dir.³ Evliyâ Çelebi’nin en önemli özelliklerinden birisi cana yakın bir kişiliğe sahip olmasıdır. Yani tam bir insan dostudur. Evliyâ Çelebi, can yoldaşdır, kendi söyleyişiyle *nedîm-i benî-âdemdir*... Padişahlara, vezirlere, paşalara musahiplik yapmıştır. Sohbet ehlidir. Bilgisiyle, tatlı diliyle, nükteli konuşmasıyla, hazırcevaplığıyla, güzel sesiyle bir musahipte bulunması gereken bütün özelliklerle donanmıştır. Her mecliste

² Nurettin Gemici, “Evliyâ Çelebi’nin Dinî Referanslarının Sözlü Kaynakları”, *Evliyâ Çelebi’nin Sözlü Kaynakları*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, İstanbul, 2013, s. 46.

³ Mücteba İlgürel, “Evliyâ Çelebi”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 529; Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliyâ Çelebi*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011, s. 34-50.

aranan bir kişidir Evliyâ Çelebi... Kimi zaman Kur'an tilavet ederek, ilahiler söyleyerek; kimi zaman şarkılar terennüm ederek, şiirler okuyarak; kimi zaman fıkralar anlatarak, şakalar yaparak bulunduğu ortamı canlandırmıştır⁴.

Evliyâ Çelebi yapmış olduğu seyahatlerinde devlet ve devlet adamlarından çok büyük destekler de görmüştür. Seyahatlerinin birçoğunu görevli olarak gittiği zaman gerçekleştirmiştir. Zaman zaman da devletin özel bir elçisi gibi görev yapmıştır. Bu durum kaçınılmazdır. Çünkü aile çevresinin devlet ile olan bağları çok güçlüdür. Babası Derviş Mehmed Zillî sarayda kuyumcu başıdır. Kanuni Sultan Süleyman'ın son dönemlerinden itibaren devleti ile sıkı münasebetleri vardır. Amcası Melek Ahmed Paşa dönemin en meşhur devlet adamlarından birisidir.

"Hayatını seyahate vakfeden Evliyâ Çelebi, seyahatlerine yardımcı olması için zaman zaman mektup götürüp getirmek, köyleri tahrir etmek, vergi toplamak gibi görevleri kabul etmiştir. Bazen elçi kabilelerine katılarak daha emniyetli bir yolculuk yapma fırsatını değerlendirmiştir. Ailesinin zengin olması, uzun seyahatleri için gerekli kaynağı teminde kolaylık sağlamış olmalıdır. Nitekim seyahatlerinde köleleri, uşakları veya dostları yanında bulunurdu. Yerine getirdiği hizmetler karşılığında aldığı atıyyeler, seferlerde payına düşen ganimetler ve satışlardan elde ettiği kârlar da ona yeni gelirler sağlıyordu. Bazı seyahatlerinde ise katıldığı heyetler sayesinde aşırı masrafı olmuyordu."⁵

Bir Tarihçi Olarak Evliyâ Çelebi...

Onun eseri XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasını en iyi anlatan eserlerden birisidir. Zaman zaman abartılı ve inanılması güç bilgiler verse de günümüzde dahi zevkle okunmaktadır. Bunun yanında resmî kayıtlara geçmeyen ve dönemin tarihçileri tarafından kaleme alınmamış birçok konuyu eserinde zikretmiştir. Yani Evliyâ Çelebi dönemin birçok olayına tanıklık etmiştir. Bu özelliğinden dolayı çok önemli bir tarihî kaynaktır. Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı hakkında çok tafsilatlı bilgiler aktarır⁶. Evliyâ Çelebi'nin eseri iyi bir tarihî kaynak olduğu gibi Türk edebiyatının en güzel örneklerindedir.

Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilerin tarihî anlamda önemi ve değeri tartışmasıdır. Gerçek anlamda sosyal bir tarihçidir. Olayları anlatırken her yönü ile aktarmasını bilmiştir. Geçmiş olayları anlatırken önemli kaynaklara atıflar da yapmıştır. Eserinde tarihî olayları, resmî tarihçilikten uzak bazen samimi bazen de abartılı ve inanılması güç şekilde aktarmıştır. Aslında mübalağa sanatını en güzel şekilde kullanmıştır. Yani Evliyâ Çelebi'nin anlattıkları abartı ve palavra değildir. Onun eserindeki bilgiler gerçek ve doğrudur. Sadece bilgilerin analiz ve tahlile ihtiyacı vardır. Ayrıca aktardığı bilgilerde onun gözlem ve hayal gücünü, olaylara bakış açısını, üslubunu görebilirsiniz. Olağanüstü birtakım olayların yer aldığı bölümler, aslında Evliyâ Çelebi'nin gittiği bölgedeki halkın kendisine anlattıklarından oluşmaktadır. Evliyâ Çelebi bu durumlarda

⁴ Şükrü Halûk Akalın, "Seyahatnâme'den Evliyâ Çelebi'ye", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Mart, 2011, s. 214.

⁵ İlgürel, *a.g.m.*, s. 529.

⁶ Seyahatnâme, s. 80.

darbimeseldir, böyle anlatırlar ama ben görmedim diyerek açıklama getirir. Örneğin, herkesçe malum Erzurum'un soğuğu ile ilgili bölümde Evliyâ Çelebi şöyle yazmaktadır:

Erzurum'da kış öyle sert olur ki, insanların dilinde bir darbimeseldir ki bir dervişe sorarlar:

-Nereden gelirsin?

-Kar rahmetinden gelirim, der.

-O yer hangi diyardadır? derler.

-Soğuktan Ere-zulüm olan Erzurum'dur, der.

-Orada yazı rastladım mı hiç? derler. Derviş:

-Vallahi on bir ay yirmi dokuz gün orada kaldım, bütün halkı yaz gelir dediler amma ben görmedim, der.

Evliyâ Çelebi darbimeseli şöyle sürdürür: Hatta bir kere bir kedi bir damdan bir dama atlarken havada donup kalır. Sekiz aydan sonra bahar gelince, hava ısınınca, kedinin buzları çözülünce "Mırnav!" deyip yere düşer⁷.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatname'de anlattıklarının doğruluğu, yanlışlığı ya da abartılı olup olmadığı; tarih, coğrafya, mimarlık gibi çeşitli disiplinlerin denetimine açıktır. Bunun yanında, özellikle tarih, kültür ve edebiyat araştırmacıları için, seyahatnamenin asıl önemi belki de Evliyâ Çelebi'nin metnini "nerede", "neden" ve "nasıl" denkleminde uzaklaştırıp tarihî olayları, dinlediği hikâyeleri ve efsaneleri yerli yerinde ve bir sanat ustalığı ile kullanmasından kaynaklanmaktadır⁸.

Evliyâ Çelebi Anadolu Yollarında...

Evliyâ Çelebi ilk seyahatine 1640 yılında başlar. İlk seyahatine çıktığı zaman 29 yaşındadır ve güzergâh Bursa'dır. Otuz beş gün süren bu seyahat sonrası tekrar İstanbul'a döner. İkinci seyahati ise İzmit ve çevresindedir. Evliyâ Çelebi bir kere yollara düşmüştür. Onu bundan sonra kimse durduramayacaktır. Yani olmuştur bizim Ahi(Bir rivayete göre ismi Ahi'dir) Çelebi şimdi bir Evliyâ... *Evlîyâ* kelimesi Arapça "velî, keramet sahibi, ermiş, eren" sözünün çoğuludur. Bu kelime aynı zamanda "tecrübe" ile de yakından ilgilidir. Evliyâ olabilmek için deneyim şarttır. Nitekim bizim kahramanımız da seyahat konusundaki deneyiminden dolayı bu isimden daha güzel bir isimle adlandırılmadı galiba⁹.

Evliyâ Çelebi uzun soluklu ilk seyahatini Trabzon'a gerçekleştirir. Babasının himayesindeki devlet adamlarından Ketenci Ömer Paşa Trabzon'a vali olarak atandığı zaman Evliyâ onun maiyetindedir. Buradaki seyahati sırasında Azak kalesinin 1641

⁷ Akalın, s. 228.

⁸ Yeliz Özay, "Hikâye Anlatıcı Olarak Evliyâ Çelebi ve Seyahatnamesinin Sözlü Niteliği", *Evlîyâ Çelebi'nin Sözlü Kaynakları*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara 2012, s. 124.

⁹ Firdevs Çetin, "İki Osmanlı Tipolojisinin Mukayesesi: Pirî "Reis" ile Evliyâ "Çelebi'nin Tarihi ve Fikri Serüveni", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 14, Bahar, 2013, s. 6.

tarihinde geri alınmasına da şahitlik eder. Buradan Kırım Hanı'na misafir olur ve Karadeniz yolu ile İstanbul'a döner. Kırım'dan dönüşünde Karadeniz'de ilk defa bir kaza ile karşılaşır ve ölümden son anda kurtulur. Bu sebeple olmalı ki seyahatlerinin birçoğunu karayolu ile gerçekleştirmiştir. Deniz yolculuğundan nefret ettiğini eserinde birkaç kere zikretmiştir. Kırım dönüşü sonrası dört yıl İstanbul'da kalan Evliyâ Çelebi, 1645 yılında çıktığı seyahat sırasında Girit Savaşı'na katıldı ve tekrar İstanbul'a döndü¹⁰.

1647 yılında akrabası olan Defterdar Mehmed Paşa ile birlikte Erzurum'a gider. Aynı zamanda kendisine gümrük memurluğu görevi de tevdi edilmiştir. Bizim Evliyâ burada da boş durmaz. Nahcivan, Tiflis ve Tebriz seyahatlerini bu araya sıkıştırır. Bu seyahati sırasında babasının vefat haberi üzerine şehirlerin sultanı İstanbul'a döner... Bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra güzergâh Şam'dır. Evliyâ Çelebi Murtaza Paşa'nın müezzinbaşısı olarak Şam'a gider. Bu görevi sırasında da Suriye, Filistin ve Anadolu'nun doğusundaki birçok şehri de gezme fırsatını elde eder.

Kırım ve Nogay Taraflarına Geçişi...

Evliya Çelebi Karadeniz'in kuzeyi ile birlikte Kırım coğrafyasını da gezmiştir. Evliya Çelebi'den onun gezdiği ve gördüğü yerler hakkında birçok bilgi öğrendiğimiz gibi, Nogayların yaşayışları, kültürleri ve siyasi yapıları hakkında bilgiler öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi'nin Nogayların gündelik hayatında nasıl beslendiklerine dair verdiği örnekler dikkat çekicidir:

“...Ta'âmları yine talkan ve kurud ve yazma ve lahşa şorbası [ve] at eti ve at yelesi ve at kazısı, ya'nî at egeği kemikleri basdırması ve darı ekmeği yerler. El-hâsil yedikleri darı, geydikleri deri, evleri saz, kendileri nâ-sâz kavimdirler. Asla buğday ekmeği yemezler ve su içmezler. Hemân boza ve maksima bozası içerler. Bu maksima bozası keyif vermeyüp ulemâ-yı Nogay içer, keskin bozaların yiğitleri içer...” Yine “...bu ulemâların izn-i şerifleriyle cümle kavm-i Tatar at eti yerler...” ve “...Ol zamândan berü Tatar kavmi mâbeyninde birbirlerine ta'zîmen araba tekerleğiyle pişmiş koyun kebâbı yedirüp birkaç tostağan boza, ya'nî kulplu kadeh bozayı içirirler...”¹¹

İsterseniz gelin biz de Kırım hakkındaki bilgilerimizi bir tazeleyelim. Kırım hem coğrafi konumu hem de havası ile fevkalade güzel bir yerdir. Hatta Rus Çarları zaman zaman buraya dinlenmek için gelmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyinde ve stratejik bir konumda yer alan Kırım, tarihin her döneminde önemini korumuştur. Bu özelliğinden dolayı da ilkçağlardan günümüze kadar birçok kavme, topluluğa ve millete ev sahipliği yapmıştır. Türklerin Doğu'dan Batı'ya göçleri sırasında da bu yolu kullandıkları ve buralara yerleştikleri tarihî bir gerçektir. Tatar Türklerinin Kırım'a yerleşmeye başlaması ise XIII. yüzyılın başlarına tekabül eder. Kırım'ın sahil kesiminde oturanlara TAT, iç kesimlerde oturanlara ise TATAR denilmektedir. Kırım, 1237 yılında da Altın Orda hükümdarı Batu Han tarafından istila edildi. Kırım XIII. yüzyılın ortalarına doğru şehirde yaşayan batılı tüccarlar, Ermeniler ve Rumlarla birlikte tamamen bir Türk yurdu

¹⁰ İlgürel, a.g.e., s. 530.

¹¹ Alper Başer, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XI/2, Kış, 2011, s. 120.

hâline gelmiştir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Kırım'a Selçuklu Türkleri yerleşmeye başlamıştır. Kırım'ın İslamlaşmaya başlaması da bu döneme rastlar. Kırımlılar bilhassa Özbek Han zamanında geniş kitleler hâlinde İslamiyet'i seçmiştir. Özbek Han, Kırım'da yaptırdığı eserler ile de burada kalıcı olmasını başarmıştır. Kırım, Fatih Sultan Mehmet zamanında 1475 yılında Osmanlı egemenliğine girdi. Bu sayede Karadeniz bir Türk gölü hâline gelmiş oldu.

Evliyâ Çelebi Evlâd-ı Fatihân Diyarlarında...

Evliyâ Çelebi'nin en önemli seyahatlerinden birisi de Evlâd-ı Fatihân¹² topraklarındaki seyahatidir. Onun kaleminden Sofya, Silistre, Rusçuk, Babadağı Özi ve daha birçok Balkan ve Avrupa kentleri hakkında bilgiler öğrenmekteyiz. Amcası Melek Ahmed Paşa Özi ve Rumeli valiliklerine atandığı zaman Evliyâ çelebi onun muhasebecisi ve müezinbaşısı görevi ile buradaki seyahatlerini gerçekleştirir. Evliyâ Çelebi Melek Ahmed Paşa'nın yanında 12 yıl kalmıştır. Onunla beraber 1650'den sonra Özi, Bosna, Rumeli, Van, Diyarbakır gibi yerleri gezmiştir.

Evliyâ Çelebi 1668 tarihinde İstanbul'a geri geldikten sonra aynı yıl içerisinde Edirne üzerinden Gümölcine, Selanik, Taselya ve Yunanistan'ı tamamen dolaştı. Tekrar 1671 yılında İstanbul'a döndü.

Ve Güzergâh Viyana...

Evliyâ Çelebi 1663 yılında Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya üzerine düzenlediği sefere de katılır. Vasvar antlaşması sırasında Kara Mehmed Paşa, Viyana'ya elçilik görevi ile gittiği zaman Evliyâ Çelebi bu heyetin içerisindeydi¹³. Bazı araştırmacıların bu seyahate şüphe ile yaklaşmasına rağmen o, Bohemya, İsveç ve Hollanda olmak üzere birçok ülkeyi görme fırsatını yakaladığından bahsetmektedir. Evliyâ Çelebi bu arada Macaristan'ı dolaştı, buradan tekrar Kırım'a geçti. 1668 senesinde İstanbul'a geri döndü.

¹² Evlâd-ı fatihân, Rumeli'nin fethinden sonra Balkanlarda yerleşmek üzere Anadolu Müslüman-Türk halkından, aileleri ile birlikte gidenlere veya buraya gönderilenlere verilen addır. Bu uygulama Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde buralardaki meşruiyeti ve tutunması açısından çok faydalı olmuştur. Rumeli'nin Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması maksadıyla Yörük ve Tatar Türkleri'nin bu bölgeye ilk defa ayak basmaları Sultan Yıldırım Bayezid zamanında başladı. Daha sonraları ise bu iskân siyaseti artarak devam etti ve ehemmiyet kazandı. (Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII, Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTKY, Ankara, 1995, s. 115.) Yükselme döneminde ve bilhassa Osmanlı Devleti'nin Avrupa üzerinde egemenlik kurduğu dönemlerde buraya yerleşen bu Müslüman-Türk grup çok rahat ve huzurlu bir yaşam sürmüştür. Fakat Rumeli'de yerleşen bu Yörük teşkilâtı zamanla dağılmaya yüz tuttu ve aralarındaki ahenk bozuldu. Dağınıklık ve disiplinsizlik ikinci Viyana kuşatmasından sonra kendini iyice gösterdi. Böylece halkın daha sıkı bir disiplin altına alınmasının gerekli olduğu ortaya çıktı. 1691 senesinde hatt-ı hümayûn ile Yörük Türkleri, "evlâd-ı fâtiyhân" adı altında ve Rumeli'nin sağ, sol ve orta kolunda olmak üzere yeniden yazıldı ve zamanın ihtiyaçlarına göre teşkilâtın askerî ve iktisadî bünyesi az çok değiştirildi. (M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtiyhân*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1957, s. 255; Ali Arslan, "Evlâd-ı Fâtiyhân Teşkilâtı'nın Kaldırılması", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, 21-23 Nisan, 2000, İstanbul, 2002, s. 39)

¹³ Çetin, a.g.m. s. 9.

Evliyâ Çelebi gittiği her yerde gördüğü ilginç olayları edebî sanatları da kullanarak en iyi şekilde aktarmasını bilmiştir. Viyana’da izlediği bir beyin ameliyatını eserinde zikreder. Bu olayı anlatırken de kullandığı betimlemeler ve edebî sanatlar oldukça ilginçtir.

“Kefereyi (kâfiri) dört ayaklı ipekli bir sedir üzerine yatırdılar. Başı Adana kabağı, burnu Mora patlıcanı gibi şişmişti. Hekimbaşı cümle kefereleri dışarı koğup mecruha (yaralıya) hemen safran gibi bir su içirip onu kendinden geçirdi. Hizmetkârı mecruhu kucağına alınca hekim adamın başının takke kenarı yerin etrafına tasma-kayış bağladı. Bir keskin ustura alıp, herifin alnının derisini iki kulaklarına kadar çizip sağ kulağı yanından deriyi biraz yüzünce kafa kemiği bembeyaz göründü. Cerrah hemen şakaktaki ek yerinden kafayı delip bir demir mengene sokup burmaya başladı. O burdukça herifin kellesinin kapağı takke gibi kalkmaya başladı. Allah’ın emriyle kelle dış kenet yerlerinden açıldı. İçinde beyninin enseden tarafı göründü. Kellenin içi kulaklara kadar sulu kan ve sümük gibi bazı karışık şeylerle dolu olup beynin yanında kurşun dururdu. Meğer bu beş dirhem çakmaklı tüfek kurşunu imiş. Beynin zarı yanında kırmızı kana bulanmış durur. Hemen üstad cerrah hakire (bana), “Gör bak âdemoğlunun bir ekmek parçası için girdiği hali” dediğinde hakir dahi ileri varıp ağzıma ve burnuma mendili koyup mecruhun kellesinin içine nazar ettim. Garip insanın beyni kafa içinde güya tavuk yumurtasından yavrusu henüz çıkmış kuş gibi büzülmüş durur... Ama üzerinde bir kalın deriden zarfı yani zarı var. Cerrah başı ağzıma mendil koyup kafa içine baktığımdan dolayı bana, “Niçin ağzımı ve burnunu kapayıp bakarsın” dedikte, hakir, “Belki bakarken aksırırım, öksürürüm. Herifin kellesinin içine rüzgâr girmesin diye kapadım” dedim. Cerrah, “Aferin. Sen bu ilimle meşgul olsan kâmil üstad cerrah olurdun” deyip aceleyle mecruh herifin beyni yanındaki kurşunu alıp sarı sünger gibi bir şeyle kurşunun durduğu yerdeki kanları, cerahatleri sildi, şarapla temizledi. Aceleyle kafayı yerine koydu, sonra tepesinden ve çenesi altından kayışlarla bağladı. O dakika hizmetkârı meydana bir kutu getirdi. Kutunun içinde iri karıncalar vardı... Bunlardan birini demir çiftleyle (cımbız) alıp herifin kafa derisinin kesilen yerine yaklaştırdıca aç karınca bir yerden iki deriyi birden ısırdı. O an cerrah karıncayı belinden makasla kesti ve karıncanın başı iki deri kenarını ısıra kaldı... Öyle öyle ekleyip bir kulaktan bir kulağa seksen karıncayı ısırtıp kesti. Sonra yarayı merhemledi. Bu hakir, yedi gün gelip gidip adamı seyreyledim. Sekizinci günde herif iyileşip biraz hareket etmeye başladı. On beşinci gün kralın huzuruna götürdüler.”¹⁴

Evliyâ Çelebi Mekke yollarında...

Evliyâ Çelebi 1668 yılında sekiz yıl gibi uzun bir süre süre uzak kaldığı İstanbul’a döner. Bu arada yukarıda da bahsettiğimiz gibi Balkanları gezer. Evliyâ Çelebi şairin ifadesiyle: “Bu şehri-i Sitanbûl ki bî-misl ü behâdır. Bir sengine yekpâre Acem mülkü fedadır.” Yani koskoca bir Acem mülküne bile değışilemeyecek değerdeki şehirlerin sultanı İstanbul’da çok fazla kalmaz/kalamaz. Çünkü o, bir kere seyahat etmekteki sırrı kavramıştır.

Evliyâ Çelebi hem hac farızasını yerine getirmek hem de Arap coğrafyasını gezmek için tekrar 1671 tarihinde Anadolu’ya geçer. Bu konuda Evliyâ Çelebi eserinde Kadir gecesinde Eyüp Sultan Hazretleri’ni ziyaret ettikten sonra o gece rüyasında babası ve

¹⁴ Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliyâ Çelebi*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011, s. 17.

hocasını görür. Onlar Evliyâ Çelebi'ye hac etmesi yönünde tavsiyede bulunurlar. İşte Evliyâ Çelebi bu rüya üzerine üç arkadaşı ve yanındaki sekiz kölesi ile birlikte yeniden yollara düşmüştür. Diğer seyahatleri gibi seyyahımızın bu yolculuğu da bizleri şaşırtmaktadır. Çünkü o, Afyon'a kadar hac güzergâhını takip eder. Fakat buradan Uşak, Simav, Kula, Alaşehir, Akhisar, Manisa, Menemen, İzmir, Çeşme, Sakız Adası, Sivrihisar, Bodrum, Tire, Nazilli, Denizli, Muğla hatta Kıbrıs olmak üzere Ege kıyıları ve Ege bölgesini tamamen gezer. Akdeniz bölgesindeki adaları da gezdikten sonra Isparta, Elmalı, Antalya, Alanya, Adana, Misis, Ermenek, Silifke, Maraş ve Antep üzerinden Halep'e geçer. Evliyâ Çelebi çok meşakkatli ve sıkıntılı bir yolculuk ile Anadolu'da birçok şehri de gezdikten sonra Şam'da bir hac kafilesine dâhil olur¹⁵. Evliya Çelebi aslında tüm seyahatlerini bir kervan veya yolcu kafilesi ile gerçekleştirmiştir. Çünkü o günün şartlarında bir kimsenin tek başına seyahat etmesi çok güvenli değildi. Bunun için de diğer seyahatlerinde olduğu gibi Evliya Çelebi Mekke yolculuğunda da bir hac kervanına dâhil olmuştur.

Hac farızasını yerine getiren Evliyâ Çelebi Mısır hac kafilesi ile birlikte Kahire'ye geçer. Nil'in hayat verdiği Mısır'ı gezer. Evliyâ Çelebi Mısır tarihini uzun uzun anlatırken de Nil hakkında çok ilginç bilgiler aktarır ve Nil'in özelliklerini çok güzel tasvir eder. Sudan ve Habeşistan'ı da gezmeyi ve görmeyi ihmal etmez. Evliyâ Çelebi nerdeyse eserinin bir cildini hac yolculuğuna ayırmıştır.

Yollarda geçen bir ömür...

Evliyâ Çelebi'nin sırlarla dolu yolculuğu gibi ölüm tarihi ve yeri de bugün bir sırdır. Fakat Evliyâ Çelebi'nin tartışmalı da olsa 1684 sonlarına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir. Evliyâ Çelebi eserini ise Mısır'da tamamladığını zikretmektedir. Çünkü o muhteşem eserinde:

“... lâ nihâye hamd [ü] senâ olsun kim Cenâb-ı Bârî yârî kılup Mısır Kâhire-i nâdiretü'l-
asrda bu evrâk-ı perîşânımız hırka-i dervîşân-ı nemedpûşân gibi elvân elvân olup
itmâm buldu”¹⁶ ifadelerini kullanır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Evliyâ Çelebi hayatı boyunca binlerce kilometre yol, yüzlerce şehir, onlarca ülke –hatta bugünkü ülke sınırlarını düşündüğümüz zaman yüze yakın ülke- gezerek o günkü yaşam şartlarını, devletin siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal durumu ile ilgili bilgileri günümüze aktarmıştır. Aktardığı bilgilerin önemi, bazı olaylara bizzat şahitlik etmesinden bazı olayları da dinlediği kişilerin dilinden aktarmış olmasından kaynaklanmaktadır. Eserinde tarih, edebiyat, coğrafya gibi birçok ilim ile ilgili çok detaylı bilgiler bulabilirsiniz.

¹⁵ Nurettin Gemici, “Evliyâ Çelebi'nin Hac Ziyareti ve Seyahatnamenin Hac Bölümünün Kaynakları”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 45, S. 3, Eylül, 2009, s. 85.

¹⁶ Çetin, a.g.e., s. 13.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü Halûk, “Seyahatnameden Evliyâ Çelebi’ye”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Mart, 2011.
- ARSLAN, Ali, “Evlâd-ı Fâtihân Teşkilâtı’nın Kaldırılması”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, 21-23 Nisan, 2000, İstanbul, 2002.
- BAŞER, Alper, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Nogaylar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XI/2, Kış, 2011.
- ÇETİN, Firdevs, “İki Osmanlı Tipolojisinin Mukayesesi: Pirî “Reis” ile Evliyâ “Çelebi’nin Tarihi ve Fikri Serüveni”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 14, Bahar, 2013.
- DANKOFF, Robert, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- GEMİCİ, Nurettin, “Evliyâ Çelebi’nin Dinî Referanslarının Sözlü Kaynakları”, *Evliyâ Çelebi’nin Sözlü Kaynakları*, Unesco Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, İstanbul, 2013.
- GEMİCİ, Nurettin, “Evliyâ Çelebi’nin Hac Ziyareti ve Seyahatnamenin Hac Bölümünün Kaynakları”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 45, S. 3, Eylül, 2009.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1957.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII, Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTKY, Ankara, 1995.
- İLGÜREL, Mücteba, “Evliyâ Çelebi”, *TDVİA*, C. 11, İstanbul, 1995.
- ÖZAY, Yeliz, “Hikâye Anlatıcı Olarak Evliyâ Çelebi ve Seyahatnamesinin Sözlü Niteliği”, *Evliyâ Çelebi’nin Sözlü Kaynakları*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 2012.
- ŞAVK, Ülkü Çelik, *Sorularla Evliyâ Çelebi*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011.

Osmanlı Klasik Döneminde Vakıf Yapıların Korunmasında Onarım Aşamaları

Repairing Processes of Protected Foundation Buildings in Classical Ottoman Era

İbrahim YILMAZ

Hisar Mimarlık, Bursa, Türkiye

Özet

Osmanlı döneminde, sosyal hizmetlerin yerine getirilebilmesi amacıyla vakıf kimliği altında çok sayıda mimari eser inşa edilmiştir. Bu eserler yapıldıkları dönemde ne kadar özenle tasarlanıp inşa edilseler de, zamanla tadilat ve onarımları gerekmiştir. Vakıf yapılarında ortaya çıkan tahribatların onarımı, kurum aracılığıyla sağlanan hizmetlerin kesintiye uğratılmadan sonsuza dek devam ettirilmesi amacını taşımaktadır. Bu bağlamda, Klasik dönemde vakıf yapıların korunması amacıyla geliştirilmiş ve onarım sonrası hesap verilebilirliğin temel alındığı bir onarım mekanizması bulunmaktaydı. Bu mekanizmada yapıların korunmasına yönelik hukuki ve dini kuralların varlığı kadar, onarım eylemlerinin organizasyonunda ve işleyişinde her türlü idari, teknik ve mali altyapının sağlandığı bir onarım süreç sisteminin bulunduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı'nın Klasik dönemlerinde Türk mimarisinin temel taşlarını oluşturan vakıf yapıların korunmasında ve günümüze ulaşmasında esas neden olan onarım etkinliklerinde kullanılan aşamalar ile aşamalarda yürütülen işlemlerin belirlenmesidir. Araştırmada onarımlarda izlenen süreçler, yönetim mekanizmaları, konuyla ilgili kurum ve kişilerin niteliklerine ilişkin arşiv belgelerinden elde edilen bilgilerle de desteklenerek aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı dönemi, onarım, vakıf yapıları, onarım süreçleri, arşiv belgeleri.

Abstract

In Ottoman era, many architectural pieces of art under the identity of foundation were built with the purpose of fulfilling social services. Although these pieces of art were thoroughly designed and constructed they required repairing within time. The repairing of the damage occurred in foundation buildings aim to provide the continuity of the services provided by the foundation to last forever without fail. In this context there was a repairing mechanism in classical period which was developed with the aim of protecting foundation buildings and in which explanation after repair was taken as a basis. In this mechanism it is observed that there was an administrative, technical and financial support in the organization and processing of the repair works as well as the existence of legal and religious rules.

The aim of this study is to determine the processes run in repair activities which constitute the reason how the foundation buildings (which constitute the foundation stones of Turkish architecture in classical era if Ottoman) were protected and preserved until today and the operations used in those processes. In the research, the stages followed in repairs, administrative mechanisms and the properties of people and authorities related with the subject were conveyed with the support of information gathered from the archive documents.

Key words: Ottoman era, repairing, foundation buildings, repair processes, archive documents

Giriş

Türk mimarisinin temelini oluşturan vakıf yapıların ortaya çıkmasında vakıf kurumlarının etkisi büyük olmuştur.¹ Osmanlı döneminde sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamın önemli parçası olan vakıf yapıları, sultanlar başta olmak üzere hanedan üyeleri, devletin yüksek kademesindeki memurları ile varlıklı hayırsever vatandaşlar tarafından kurulan vakıflar aracılığıyla inşaa edilmekteydi.² Bu şekilde vakıf kimliği altında gerçekleştirilen cami, medrese, imarethane, hamam, şifahane gibi yapılar, kamu yararı bulunan ve kamunun kullanımına açık eserlerdir.³ Diğer yandan, vakıf kurumunun hukuki, ekonomik, sosyal ve dini yönleri incelendiğinde, yapıların meydana getirilmesinde olduğu gibi, bu yapıların korunmasında da en önemli kaynağın vakıf kurumunun kendisi olduğu görülmektedir. Vakıf kimliği altında yatan temel kavram sonsuza dek hizmet etme anlayışıdır.⁴ Bu durum, kurum aracılığıyla karşılanan toplumsal hizmetlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi anlamına geldiği gibi vakfın kişiye, topluma ve devlete sağlamış olduğu maddi ve manevi faydalarının da sürekliliği anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda, vakıf kurumu aracılığıyla yürütülen hizmetlerin kesintiye uğratılmadan devam ettirilmesinde gerekli olan önemli öge, bu hizmetlerin yerine getirileceği vakıf yapılarının korunmasıdır. Bu nedenle, vakıf yapılarında kullanım süreci içerisinde değişik etkenlere bağlı olarak meydana gelen tahribatların onarımı, vakıf yapısının işlevsel sürekliliğinin devam ettirilmesi amacını taşımaktadır.⁵

Osmanlı klasik döneminde vakıf yapıların onarımları, vakıf tarafından ve vakfiyelerde belirlenmiş şartlara uygun, katılımcı onarım süreçleri kullanılarak gerçekleştirilmekteydi.⁶ Vakıf yapılarında onarım ihtiyacının ortaya çıkmasıyla birlikte, yapının onarılması ve sonrasında işlevini yeniden devam ettirmesi arasında geçen zamanda yürütülen aşamalar yasal, ekonomik ve idari işler bakımından oldukça zengin ve disiplinli bir görünüme sahiptir. Onarım faaliyetleri hazırlık, icra ve sonrası olmak üzere 3 aşamada gerçekleştirilmekteydi. Onarım faaliyetlerinde kullanılan bu aşamalar ile aşamalarda yürütülen işlemlerin, Osmanlı klasik çağları olarak adlandırılan 16. yüzyıldan başlayarak, 19. yüzyıl başlarına kadar geçen 300 yılı aşkın bir zamanda fazla değişikliğe uğramadan, adeta gelenekselleşmiş pratikler halinde devam ettirildiği arşiv belgelerinin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak, klasik döneminin sona ermesiyle birlikte devlet, imar ve onarım faaliyetlerinde geleneksel yönetim anlayışını bırakarak batılılaşma etkisi altında yeniden yapılanma sürecine girmiştir.⁷ Vakıf

¹ Ömür Bakırcı, "Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması" *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. X, Ankara, 1973, s. 113.

² İbrahim Yılmaz, S. Ümit Dikmen, "Osmanlı Döneminde Yapıların Onarım ve Restorasyonunda Tasarım ve Onay Süreci" *23. Uluslararası Katılımlı Yapı & Yaşam Kongresi*, Mimarlar Odası Bursa Şubesi, Bursa, 2011, s. 169.

³ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 169.

⁴ Tuba Akar, "Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması" *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. 33, Ankara, 2010, s. 90.

⁵ Akar, *a.g.m.*, s. 92.

⁶ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 170.

⁷ A. Şevki Duymaz, "II. Abdülhamit Dönemi İmar Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2003, s.30.

yapıların onarım işlerini bir merkezden yürütmek amacıyla, 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin bünyesinde, 1838 yılında Evkaf Tamirat Müdürlüğü kurulmuştur.⁸ Klasik dönemde bağımsız bütçeleri bulunan ve her biri ayrı bir tüzel kişiliğe sahip vakıfların gelirlerinin devlet hazinesine aktarılması ve bu gelirlerin kamu açıklarının kapatılmasında kullanılması sonucu harap olan vakıf yapıların onarımları için gereken para Evkaf Nezaretince karşılanamamıştır.⁹ Bu yüzden, Osmanlı'nın son dönemlerinde vakıf yapıların onarım ihtiyaçları giderilemez bir hale gelmiştir.¹⁰

Bu bağlamda Osmanlı klasik dönemi, onarımların vakıf sistemi koruma döngüsü içinde icra edildiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde, vakıf yapılarında ortaya çıkan onarım ihtiyacı, klasik dönem sonrası merkezi uygulamaların aksine öncelikli olarak ele alınmış, onarımlar yerel ve özerk yapısıyla vakıf kurumu tarafından katılımcı onarım süreçleri kullanılarak yürütülmüştür.

Bu çalışmada, vakıf kurumunun Tanzimat öncesinde, yani vakıfların Evkaf Nezareti altında merkezi bir yapıya bağlanmadan önceki kurumsal yapısı içerisinde, vakıf yapılarının onarım çalışmalarında kullanılan aşamalar ile bu aşamalarda icra edilen işlemlerin belirlenmesi hedeflenmiştir. Çalışmanın kapsamı, vakıf yapı onarımlarının süreçler halinde yürütüldüğü 16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıl ilk yarısına kadar devam eden Osmanlı klasik dönemiyle sınırlı tutulmuştur. İncelenen dönemde, vakıf yapıların onarım etkinliklerinde kullanılan süreçlerin ve aşamaların belirlenmesinde, gerek yayınlanmış eserlerden elde edilen, gerekse bu makalede sunulan 16. yüzyıl, 17. yüzyıl ve 18. yüzyıllara ait mahkeme sicillerinden elde edilen arşiv belgelerinin verdiği bilgilerden yararlanılmıştır. Bu belgelerde, sözü edilen yüzyıllarda vakıf yapılarının onarım süreçlerinde yürütülen işlemler, yönetim sistemleri, onarım çalışmalarına katılan kurum ve kişilerin niteliklerine ilişkin bilgiler de bulunmaktadır.

1. Onarımın Gerekliliği, Vakfiyelerde Onarım Şartları ve Rakabe

Osmanlı devletinde onarım çalışmasının genel amacı yapıyı ayakta tutmak, yıkılan kısımları yeniden yaparak biçimsel bütünlüğü sağlamaktır. Kısaca bir tamir faaliyeti idi. Vakıf yapılarında onarım çalışmaları ise, tamir etkinliğinin yanında toplumsal hizmetlerin kesintiye uğratılmadan faaliyetlerin devam ettirilmesi amacını taşımaktadır. Bu bağlamda, kamu hizmetlerine yöneltilmiş olan vakıf kurumunun uzun yıllar hizmet edebilmesi, bu hizmetlerin yerine getirileceği vakıf yapılarının korunmasına, ortaya çıkan onarım ihtiyacının zamanında yapılan uygun müdahalelerle giderilmesine bağlı olmuştur.¹¹ Ayrıca, vakıflar sultanlar, vezirler, yörenin örfi idarecileri tarafından kurulduğundan, inşa ettirdikleri yapıların her zaman bakımlı olması siyasi iradenin gücünün devamlılığını da simgelemektedir.¹²

⁸ Duymaz, *a.g.t.*, s. 39.

⁹ Ertem, *a.g.m.*, s. 48.

¹⁰ Ertem, *a.g.m.*, s. 48.

¹¹ Halim Baki Kunter, "Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar" *Uluslararası I. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 1959, s. 263

¹² Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmaretine*, Çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 86.

Osmanlı döneminde kurulan vakıfların düzenlenen vakfiyelerinde, vakfın nitelik ve amacına, yönetim ve işleyiş şekline ait esaslar arasında vakıf gelirlerinin öncelikli olarak vakıf binalarının bakım ve onarımı için ayrılmasını öngören kurucu hükümleri bulunmaktadır.¹³ 14. yüzyıl Osmanlı döneminde kurulan vakıfların onarımla ve onarım personelinin istihdamı ile ilgili olarak vakfiyelerde yer alan şartlarda, onarım konusunun genel bir tutumla ele alınmış olduğu görülmektedir.¹⁴ Tamirata harcanacak para miktarı ve bu konuda çalışacakların sayısı ve maaşları belirtilmemiştir. Ancak bu dönem vakfiyelerinde, onarım masraflarını karşılamak için vakfedilen akarlardan gelen gelirlerin öncelikle hangi yerlerin tamirine harcanacağı açıkça belirtilmiştir.¹⁵ 1385 tarihinde Sultan I. Murat Vakfı için hazırlanan vakfiyede, vakfedilen mülkler ayrıntılı biçimde anlatıldıktan sonra, vakıf akarlarından elde edilecek gelirlerin öncelikle imaretin tamirine harcanmasını şart koşan vakıf kurucusunun hükmü bulunmaktadır.¹⁶ 15. yüzyıldan itibaren düzenlenen vakfiyelerde ise, onarım konusunun daha detaylı vurgulandığı, genel şartların yanı sıra gelirlerden tamirler için ne kadar para ayrılacağı, çalışacak personel ve alacağı maaşlar konusunda detaylı bilgiler verilmeye başlandığı görülmüştür.¹⁷ Bu dönemde özellikle sultan vakfiyelerinde, vakıf görevlileri arasında onarım işlerinde görevlendirilecek vakıf görevlileri arasında onarım işlerinde görevlendirilecek vakıf mimarlarının sayıları ve ücretleri de açıkça belirtilmiştir. 1419 tarihinde Çelebi Sultan Mehmed tarafından kurulan Yeşil Külliye'nin vakfiyesinde, vakıf gelirlerinden günde 20 dirhem paranın onarım ve bakım masrafları için biriktirileceği belirtildikten sonra, vakıf görevlileri arasında onarım hizmetleri için iki mimarın bulunacağı ve her birine günde ikişer dirhem ücret ve ayda birer müd¹⁸ buğday verileceği belirtilmiştir.¹⁹ 1522 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafse Sultan'ın Manisa'da imaret, cami, medrese, hankâh ve sıbyan mektebi için kurduğu vakfın hazırlanan vakfiyesinde, medrese, imaret ve zaviyede tamire muhtaç yerleri tamir etmek için mimari ilmine vâkıf bir mimarın bulunacağı ve günde üç dirhem ücret alacağı belirtilmiştir.²⁰

Diğer yandan, onarım çalışmaları öncelikli olarak vakfın kendi gelirleriyle, vakfın parası olmadığı durumlarda devlet hazinesinden sağlanan kaynaklarla gerçekleştirilmekteydi. Ancak, vakfın gelirlerinin yeterli olmadığı durumlarda, onarım sürecinde vakıfta çalışan bütün personelin alacakları bir süre askıya alınmakta idi ki, bu

¹³ Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 5, Bursa, 1993, s. 222.

¹⁴ Emre Madran, "Osmanlı Devletinde Eski Eser Ve Onarım Üzerine Gözlemler" *Bellekten*, TTK Yayını, C. XLIX, S. 195, Ankara, 1985, s. 520.

¹⁵ Bakırer, *a.g.m.*, s. 115.

¹⁶ Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, *Bursa Vakfiyeleri 1*, Bursa Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, C. 1, Bursa, 2013, s. 158.

¹⁷ Bakırer, *a.g.m.*, s. 116.

¹⁸ Hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılan ölçü birimi. İki avucun aldığı tahıl miktarıdır.

¹⁹ Öcalan, Sevim, Yavaş, *a.g.e.*, s. 301.

²⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafse Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri" *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1969, S. VIII, s.49.

sisteme rakabe denilmektedir.²¹ Rakabede onarım giderleri görevlilere ödenecek ücretlerden önce gelmektedir, mütevellî bunun aksine bir harcama yaparsa, bu tutarı kendisi ödemekle yükümlü kılınmıştır.²² Rakabe sisteminin uygulanabilmesi için, Divan-ı Hümayun'dan iki ayrı onay kararı alınması gerekmektedir.²³ 1576 tarihinde Bursa'da bulunan Kazzazoğlu vakfının mütevellîsi mahkemeye yaptığı müracaatta, medresenin ve medreseye bitişik olan dükkanların onarıma ihtiyacı bulunduğunu belirterek müşâhade edilmesini mahkemeden talep etmiştir.²⁴ Bunun üzerine mahkeme tarafından kurulan heyetin yerinde yaptığı inceleme sonucu, onarımın 17.000 akçeye mal olacağını tespit etmiştir.²⁵ Ancak, vakfın hesapları incelendiğinde onarım için yeterli parası olmadığı tespit edilerek, bir buçuk yıl rakabe olmak kaydıyla onarım kararı verilmiştir.²⁶ Heyetin rakabe kararı ve keşif raporları kadı tarafından Divan-ı Hümayun'a gönderildikten sonra, buradan gelen iki ayrı onay kararı ile onarım ve rakabe uygulamaları yürürlüğe girmiştir.²⁷

2. Onarım Süreçleri

Bütün yapılar tamamlandıktan ve kullanılmaya başlanmasından itibaren yıpranmaya başlarlar ve iyi durumda kalabilmeleri, uzun süre yaşayabilmeleri için sürekli bakım ve onarıma ihtiyaç duyarlar.²⁸ Bu bağlamda, yapılarda onarım süreci onarım ihtiyacının ortaya çıkmasıyla birlikte başlamaktadır. Osmanlı döneminde vakıf yapılarında onarım ihtiyacı genel olarak zamanın ve kullanımın etkisiyle ortaya çıkan aşınmalar, bakımsızlık, deprem, sel ve yıldırım düşmesi gibi doğa olayları, yangınlar, savaşlar, toplumsal olaylar ve insan eliyle verilen hasarlar sonucu ortaya çıkmaktaydı.²⁹ Vakıf yapıların korunması için genellikle sürekli ve belirli periyotlarla bakım usulü benimsenmiştir.³⁰ Böylece, büyük yapısal sorunlar çıkması önceden önlenmekte, kullanım kapasitesi en üst düzeyde tutulmaktaydı.³¹ Buna eşit olarak, esaslı ve büyük onarımlara ancak doğal afetlerden ya da yangınlar ve savaşlardan sonra ihtiyaç duyulmaktaydı.³² Vakıf yapıların yaşam döngüsünde, kullanım süreci içerisinde meydana gelen tahribatların giderilmesi için yapılan onarım çalışmaları, yapının kullanımını belirli bir süre kısmen de olsa kesintiye uğratmaktadır. Klasik Osmanlı döneminde, vakıf yapıların korunmasına yönelik yürütülen onarım etkinliklerinde,

²¹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 6, Bursa, 1994, s. 56.

²² Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül-Ahlâf fi Ahkâm-il-Evakaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977, s. 411.

²³ Hızlı, *Rakabe*, s. 59.

²⁴ Hızlı, *Rakabe*, s. 57.

²⁵ Hızlı, *Rakabe*, s. 57.

²⁶ Hızlı, *Rakabe*, s. 58.

²⁷ Hızlı, *Rakabe*, s. 58.

²⁸ A.Tanju Gültekin, *Yapım Öncesi Süreç*, Palme Yayıncılık, Ankara, 2007, S. 447, s. 34.

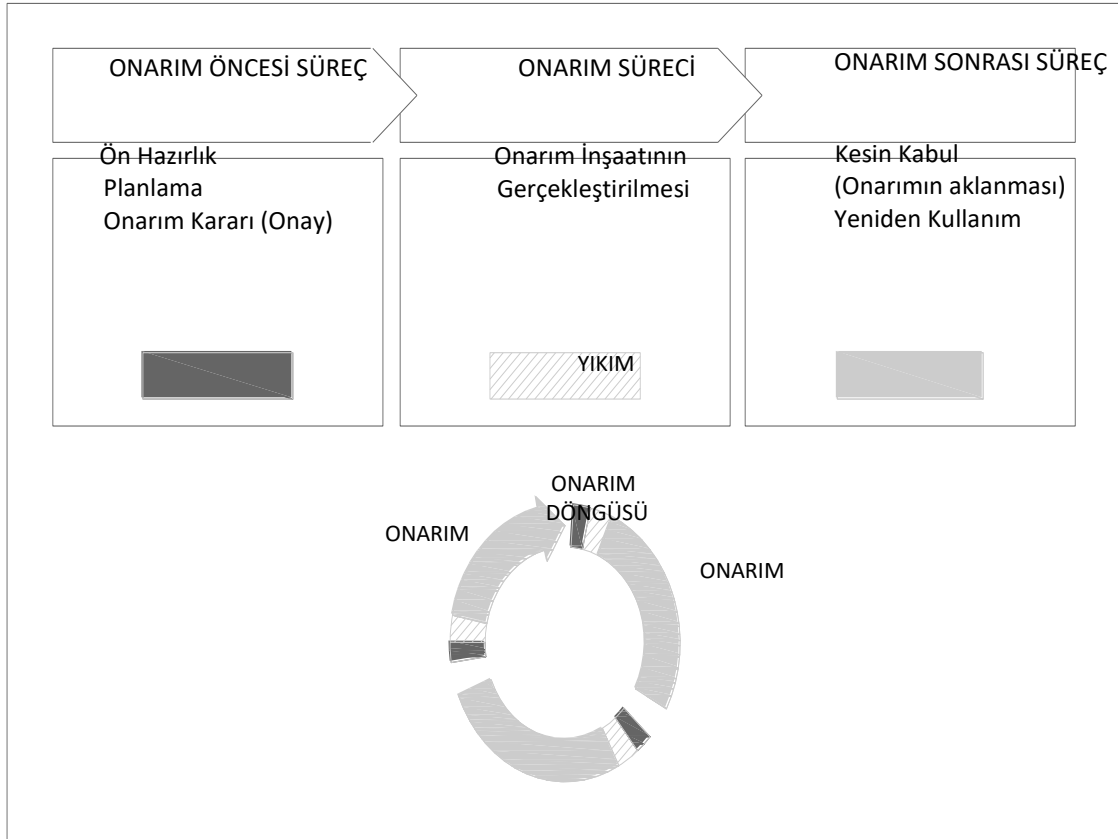
²⁹ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 170.

³⁰ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s. 543.

³¹ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s. 543.

³² Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s.543.

günümüzde kullanılan proje yönetimi döngüsüne benzer, alt sistemlerden oluşmuş bir onarım döngü sisteminin bulunduğu görülmektedir. Onarım döngüsünde bulunan alt sistemler birbirini takip eden süreçler haline getirilerek onarım gerçekleştirilmekteydi. Bu bağlamda, klasik çağlarda vakıf yapılarında onarım ihtiyacının ortaya çıkması ile başlayıp, yapının onarılarak onarım sonrası kullanılır hale gelmesine kadar geçen sürede gerçekleşen onarım çalışmalarında üç temel alt sistem aşamasının bulunduğu arşiv belgelerinin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu aşamalar, ön hazırlık ve planlamaların yapıldığı, gerektiğinde onarım projelerinin de hazırlanarak onarım kararının alındığı onarım öncesi süreç, yapının gerçekleştirildiği onarım süreci ve inşaat sonrası kesin kabul yapılarak onarımın aklandığı, bunun sonucunda yeniden kullanımın sağlandığı onarım sonrası süreçlerdir (Çizim 1).

Çizim 1. Osmanlı döneminde vakıf yapıların onarımlarında kullanılan süreçler

2.1. Onarım Öncesi Süreç

Klasik Osmanlı döneminde, vakıf yapıların onarım çalışmalarında onarım öncesi Divan-ı Hümayundan onay alınması gerekmektedir.³³ Onarım öncesi süreç, vakfın mütevellisi ya da diğer görevlileri tarafından mahkemeye yapılan resmi talep ile bu talebin değerlendirilmesi sürecidir.³⁴ Bu süreçte yapının onarıma ihtiyacı olduğu belirtilir, yerinde incelenerek onarıma izin verilmesi mahkemeden talep edilirdi. Yapılan bu talebe karşılık, o yörenin mahkemesi tarafından kurulan heyetin hazırladığı keşif ve raporlar Divan-ı Hümayuna iletilmektedir.³⁵ Divan'da görüşülerek alınan onarım kararı öncelikli olarak o yörenin kadısına gönderilmektedir. Nihai karar mercii olan Divan-ı Hümayundan gelen onarım kararının kadı tarafından vakfın mütevellisine iletilmesiyle birlikte onarım öncesi süreç sona ermektedir. Bu nedenle onarım öncesi süreci, aynı zamanda onarımın onay süreci olarak değerlendirmek mümkündür. Divan-ı Hümayun tarafından verilen onay kararlarında en önemli kriter, onarımın tahmini maliyetlerinin önceden belirlenmesidir.³⁶ Bunun nedeni, onarımla ilgili yapı faaliyetlerinde ortaya çıkabilecek olası suiistimallerin önüne geçilmesi olduğu gibi maliyete ilişkin planlamalarda kontrol imkanı sağlanarak onarımın garanti altına alınmasıdır. Bu amaçla, mahkeme tarafından kurulan keşif heyetinde öncelikli olarak kadı adına bir naip, hassa mimarı, "ehl-i hibre üstâdlar", "ehl-i vukuf kimseler" ve inşaat işlerinden anlayan bigarez Müslümanlar bulunmaktaydı.³⁷ Onarımı yapılacak binayı yerinde inceleyen heyet, öncelikli olarak binanın nerelerinin onarıma ihtiyaç duyduğunu, onarımda ne tür malzemelerin kullanılacağını, ne kadar işçilik ve nakliye gerektiğini tespit ederek, yerinde çıkarttığı onarım metrajlarını günün cari fiyatları ile çarparak onarımın yaklaşık maliyetini belirlemekteydi.³⁸ Daha sonra, heyet tarafından hazırlanan bu keşif ve raporlar çok sayıda şahidin takip ettiği bir oturumda yörenin mahkemesi tarafından tescil edilirdi.³⁹

Bu bağlamda, Klasik Osmanlı döneminde onarım etkinliklerinin en önemli aşamasını oluşturan onarım öncesi onay sürecinde yürütülen tüm çalışmaları yedi aşamaya ayırmak mümkündür. Bu aşamalar onarım öncesi süreçte onarım izni için kullanılan tüm işlemleri oluşturmaktadır. Bu süreçte yürütülen işlemler, işlemlerin gerektirdiği hiyerarşik düzen ve işlemlerde görev alanların yatay ve düşey eksenlerde oluşturdukları ilişkiler ağı, Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen bilgilerin de ışığında süreç şeması halinde Çizim 2'de sunulmuştur.

³³ Günümüze ulaşmış vakıf yapıları korunması gerekli kültür varlıkları olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, bu yapıların günümüzdeki onarımları, Kültür Bakanlığı'na

bağlı "Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulları" tarafından verilen onarım onay kararları ile gerçekleştirilmektedir.

³⁴ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 170.

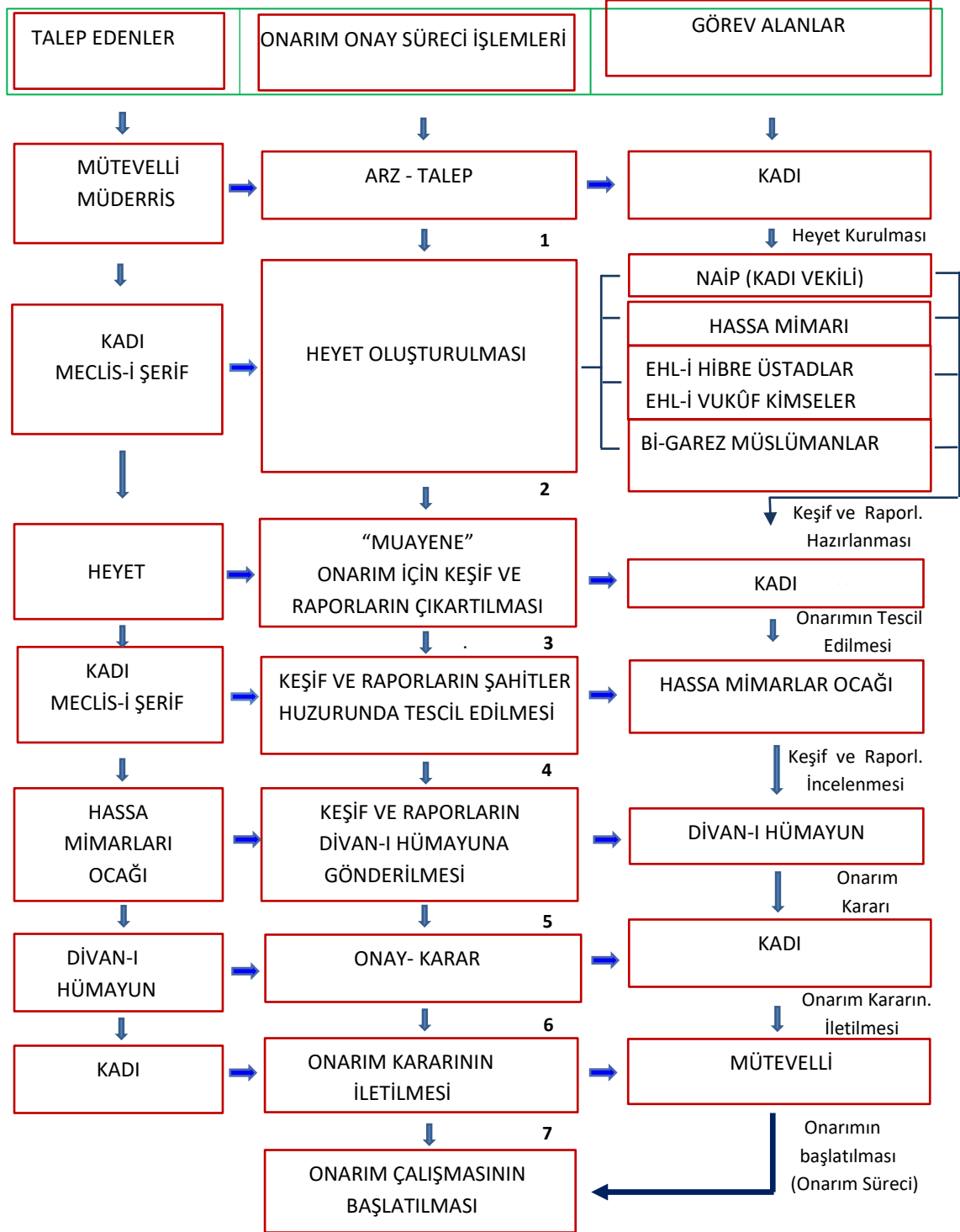
³⁵ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 170.

³⁶ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 170.

³⁷ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s.229.

³⁸ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 171

³⁹ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s.229.

Çizim 2. Klasik Osmanlı döneminde vakıf yapılarında onarım öncesi onay süreç şeması. Çizim 2'de sunulan onarım öncesi onay süreci şemasına göre çıkartılan işlem aşamaları aşağıda açıklanmıştır.

1. Arz ve Talep: Onarımına ihtiyaç duyulan vakıf yapısının bağlı bulunduğu vakfın mütevellisi, vakfın nazırı, bazen müderrisi ya da diğer mürtezikası, yapının bulunduğu yöredeki mahkemeye müracaat ederek yapılarının “harabe-müşrif” olduğunu, ciddi şekilde onarıma ihtiyacı bulunduğunu belirterek, kontrol ve keşif yapılmasını talep etmektedirler.⁴⁰ Mahkemeye yapılan bu talep doğrultusunda, kadı tarafından onarım öncesi sürecin resmi işlemleri başlatılmaktadır.⁴¹ 1572 yılında Çelebi Sultan Mehmet vakıfları arasında yer alan Yeşil Cami ile medresenin “harabe-müşrif” olduğunu, vakfın imaretinde mütevellili olan Mustafa mahkemeye gelerek söylemiş, onarım amacıyla keşif yapılması için talepte bulunmuştur.⁴² Aynı şekilde, 1649 yılında Yıldırım Bayezid vakfı mütevellisi Rıdvan Ağa İbn-i Abdülmennan mahkemeye müracaat ederek, vakfın kapsamında bulunan cami, türbe, medrese ve bimarhanenin bazı bölümlerinin “harabe-müşrif” olduğundan onarıma ihtiyaç duyulduğunu, binaların yerinde incelenerek onarım için keşif yapılmasını mahkemeden talep etmiştir.⁴³ Ayrıca, vakfın yeterli parası bulunmadığı durumlarda, onarım masraflarını kendisi karşılayacağını belirtilerek keşif yapılmasını talep edenler de bulunmaktaydı. Bu konuda elde edilen bir arşiv belgesine göre, 1584 yılı Ekim ayı başlarında, Bursa’da bulunan Sultan Bayezid Vakfı’na ait Pirinç Hanın içinde “harabe-müşrif” durumda bulunan mescidin onarılması için, yöreden el-Hac Halil mahkemeye yaptığı müracaatta onarım masraflarını kendisi karşılayacağını belirtmiş, mescidin yerinde incelenerek keşfinin yapılmasını keşif nâibi Osman bin Ahmed’den talep etmiştir (Belge 1).⁴⁴

⁴⁰ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 170.

⁴¹ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 171.

⁴² Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s.227.

⁴³ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s.227.

⁴⁴ Fahu'l-mu'teberin el-Hac Halil ibn-i el-Hac İvaz nam hoca meclis-i ser'i-şerifde takrir-i kelam idub Mahruse-i Brus'a da merhum ve magfurun leh Sultan Bayezid Han tabe serah hazretlerinin binā eylediği han-ı cedid-i evvelin içinde olan mescid-i şerifi cemāate kifāyet itmedüğü bāisden bundan akdem fevt olan Hoca Mirek nam kimesne mescid-i mezbura muttasil binā eylediği mescid halen harabe-i müşrif olub tekrar yeniden binā olunmağa muhtac olmağın ibtigā el-livecillehi kendü malımdan binā idub ve canib-i vakfa andan on beş akçe mukāta'a tayin itmek murādımdır kibel-i şer'den üzerine varılıb keşf olunmasın taleb iderin didükde kibel-i şer'den Mevlāna Osman bin Ahmed ve zeyl-i kitābda isimleri mestur olan cemāat ile üzerine varılıb görüldükde fi'l-vāki' mescid-i sāninin mihrabı ve sakfı ve kible canibinde olan divarları harab olub harab olduğına bāis nedir deyū suāl olundukda han-ı mezburun emini olan Mehmed Çelebi ibn-i Hasan Halife ve cemāat-i mezbure haber virüb mescid-i mezkurun harabe-müşrif olması vakfı olmadıgındandır şöyle ki el-Hac Halilü'l-mezbur mescid-i kadime müsavi kendü malından binā idub ve kendüye birkaç mahzen icad idub yeddlericün canib-i vakfa ayda on beş akçe mukāta'a takdir olunub andan hasıl olan rub'u mescid-i mezburun mesārifine vakf u ilhak eyleye her vechile hayr-ı azim vāki' olunmasını murad itdiklerinden merkum el-Hac Halil dahı üslub-ı mezbur üzere binā eylesine azim ve müteahhid olmağın işbu huruf ketb ü tahrir olunub yedine def olundı ki vakt-i hacetde ashabi idine tahriren fi evail-i Şevvāli'l-Mükerrem sene isnā ve tis'ine ve tis'a mi'e (1584 Ekim ayı başları) Şühüdü'l-hal; Mevlāna Osman ibn-i Ahmed, el-

2. Heyet Oluşturulması: Vakıf yapısının “harâbe-i müşrif” olduğu, onarıma ihtiyacı bulunduğu belirtilerek onarım için keşif ve müşahede edilmesi talebi mahkemeye bildirildikten sonra, onarılacak yapının yerinde incelenmesi ve onarım keşfinin çıkartılması amacıyla bir heyet kurulmaktadır. Heyet kadı tarafından oluşturulup onaylanmak durumundadır.⁴⁵ Heyette mahkeme adına kadıyı temsilen “naip” ve hassa mimarlarından bir mimar, “ehl-i hibre üstadlar”, “ehl-i vukuf kimseler” ile bina işlerinden anlayan “bi-garez Müslümanlar” bulunmaktaydı.⁴⁶ Heyette hassa mimarlarından bir mimarın bulunması, mütevellî tarafından gerçekleştirilecek onarım işlerinde olası suiistimallerin önüne geçilmesi için benimsenmiştir.⁴⁷ 15 Aralık 1567 tarihinde, Bursa Ulucami'nin mütevellîsi Hacı Sinan bin Ali, caminin çatısının kurşunları, camları ve pencerelerinin, ayrıca vakfa ait hamamın, dükkânların ve su yolunun tamire ihtiyacı bulunduğunu belirterek keşif ve müşahede yapılması amacıyla yapının yerinde kontrol edilmesini mahkemeden talep etmiştir. Bunun üzerine kadı Mevlânâ Habîb Halîfe tarafından, erbâb-ı vukufdan Üstâd Ahmed bin Dâvud, el-Mi'mâr ve bazı bî-garez müslümanlardan oluşan bir heyet kurulmuştur (Belge 2).⁴⁸ 1732 yılında Orhangazi vakıflarından cami, medrese ve türbenin onarımları için, keşif ve müşahede olunması talebiyle vakıf mütevellîsi Hacı Ali Ağa İbn Ahmet tarafından mahkemeye yapılan müracaat üzerine, kadı tarafından hassa mimarlarından Yakubzade Seyyid Said efendi ve halifesi Mehmed bin Mustafa ve bina işlerinden anlayan bi-garez müslümanlardan oluşan bir heyet kurulmuştur.⁴⁹ 1761 yılında Çelebi Sultan Mehmet Vakfına ait, cami, türbe ve medresenin kubbeleri ve sair kârgirlerinin onarımı için mahkemeye yapılan keşif talebine karşılık, Bursa Kadısı tarafından vekil olarak naip es-Seyyid Ali Efendi ile hassa mimarı ve hülefası ve sair ebniye-i sukûf ahvaline vakıf olan bi-garez müslümanlardan ve ehl-i hibre üstâdlardan oluşan bir heyet kurulmuştur.⁵⁰

3. Onarım tespitinin yapılması ve keşfin çıkartılması; Onarım öncesi onay sürecinin en önemli aşaması, onarılacak yapının yerinde tespit edilerek onarım keşfinin çıkartılmasıdır. Bu amaçla, onarım talebine istinaden mahkeme tarafından kurulan

Mülâzım es-Seyyid Ömer ibn-i es-Seyyid Şa'ban, Hoca Yahşî ibn-i Durmuş Selim bin Ahmed, el-Hac Ramazan ibn-i Yusuf, El-Hâc Ca'fer ibn-i Mustafa ve gayruhum. B.K.S. B-129, s. 139.

⁴⁵ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s.527.

⁴⁶ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 171.

⁴⁷ Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1, Ankara, 1963, s. 170.

⁴⁸ “Oldur ki; Mahrûse-i Brusâ'da câmi-i şerîf-i kebîrin hâlen mütevellîsi olan halefî'1-a'yân Hacı Sinan bin Ali meclis-i şer'-i şerîfe hâzır olub câmi-i şerîfin sakfının kurşunu ve camları ve pencereleri ve evkafından hamam ve dekâkin ve mecrâ-yı mâ tamâm termîm ve tamîre muhtâcdır hâlen görünmesin taleb iderim deyücek kîbel-i şer'den Mevlânâ Habîb Halîfe ve erbâb-ı vukufdan Üstâd Ahmed bin Dâvud el-Mi'mâr ve bazı bî-garez Müslümanlar irsâl olunub görüldükde fi'l-vâki' zikrolunan yerlerin tamâm termîm ve ta'mîre muhtâc yerlerin olduğu mukarrer olub tahmîn-i sahîh ile tahmîn olundukda cem'an yigirmi yedi bin beş yüz akçe masraf vefâ eyleyüb hâlen termîm ve ta'mîri mühim ve lâzımdır deyû haber virdiklerinde mâ vaka'a bi't-taleb”. B.K.S. A-94, s. 36.

⁴⁹ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s. 228.

⁵⁰ Muzaffer Erdoğan, “Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri” *Vakıflar*

Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1968, s. VII, s. 197.

heyet, yerinde yaptığı incelemelerde binanın nerelerinin onarıma ihtiyacı bulunduğunu, bunun için ne tür malzemelerin kullanılacağını, malzeme miktarlarını ve piyasada geçerli cari fiyatlarını, onarımın ne kadar usta, neccar ve diğer çalışanlarla yapılabileceğini kalem kalem yazarak onarımın yaklaşık maliyetini içeren keşif ve onarım raporlarını hazırlayarak bunu mahkemenin görüşüne sunarlardı.⁵¹ Vakıf yapıların onarımlarında, yapım öncesi hazırlanan keşiflerde asıl amaç, onarımın yaklaşık maliyetinin önceden belirlenmesidir. Bunun nedeni, onarımla ilgili yapı faaliyetlerinde ortaya çıkabilecek olası suiistimallerin önüne geçilmesi olduğu gibi, onarımın gerektirdiği parasal kaynakların nereden ve nasıl sağlanacağını önceden belirlenerek yatırımın garanti altına alınmasıdır. Bu sayede de yapım öncesi süreçte, özellikle maliyete ilişkin işlemlerde planlanma ve kontrol olanağı sağlanarak, yapım sonrası hesap verilebilirliğin sağlanmasıdır. 1552 tarihinde, Yeşil Cami'nin yapıldığı günden beri tam 132 yıldır hiç yenilenmeyen kubbe kurşunlarının yenilenmesi gerektiği talep edilmiş, bu talebe karşılık hassa mimarı, ehl-i vukuf ve bi-garez müslümanlardan oluşan heyetin yerinde yaptığı incelemede onarımın 10.000 akçeye çıkacağı keşif olunmuştur.⁵² 15 Aralık 1567 tarihinde, Bursa Ulucami'nin çatı kurşunları ile cam ve çerçevelerinin, vakfa ait hamam, dükkanlar ve su yolunun tamiri için, hassa mimarı ve ehl-i vukûf ile yapılan keşifte, onarımın yaklaşık maliyetinin 27 500 akçe olacağı hesaplanmıştır.⁵³ 13 Aralık 1677 tarihli diğer bir arşiv belgesine göre, Sultan Bâyezid vakıflarından Piriç Han'ın müteveli vekili Mustafa Efendi mahkemeye gelerek, hana ait odaların döşeme tuğlalarının, odalarda bulunan ocakların, ayrıca tahta keniflerin, merdivenin, ahırın kemer ayakları ve han ana giriş kapısı çatısının harap olduğunu ve onarıma ihtiyacı bulunduğunu belirtmiş, yapının yerinde kontrol edilerek yaklaşık maliyetinin çıkartılması amacıyla keşif yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine mahkemeden sorumlu kadı Mevlânâ Mustafa Efendi tarafından, hâssa mi'mârı kaim-i makâmı olan el-Hâc Mustafa ibn-i Abdullah ile ehl-i hibre üstadlar", "ehl-i vukuf kimseler" ile bina işlerinden anlayan bî-garez müslümanlardan oluşan bir heyet kurulmuştur. Heyetin yerinde yaptığı incelemede, yapılacak olan imalatlar ve onarım miktarları tek tek belirlenmiştir. Belirlenen onarım miktarları günün cari fiyatları ile çarpılarak yapılan hesaplamada onarımın yaklaşık maliyetinin bir yük 13 350 akçe⁵⁴ olacağı tespit edilmiştir (Belge 3).⁵⁵ Piriç Han'ında 13 Aralık 1677 tarihinde yapılacak

⁵¹ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 171.

⁵² Doğan Yavaş, " Bursa Yeşil Cami'de Yapılan Onarımlar" XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Konya, 2011, s. 632.

⁵³ B.K.S. A-94, s. 36. Heyet oluşturulması bölümünde sunulan Belge 2' de belirtilmektedir.

⁵⁴ Bir yük 100 000 akçedir. Buna göre onarım maliyeti 113 350 akçedir.

⁵⁵ Dâru's-saltanatı'l-aliyye-i Kostantıniyye'de âsûde olan cennetmekân firdevs-âşiyân merhûm ve mağfûrun leh Sultan Bâyezid Hân tâbe serah hazretlerinin imaret-i âmireleri evkâfından olup mahrûse-i Burûsa'da vâkı' Piriç Hanı dimekle ma'rûf hanının nâzırı ve evkâf-ı mezbûr mütevellîsinin tarafından vekîl-i müsecceli olan mefharu'l-hutabâ Mustafa Efendi ibnü'l Merhûm Mehmed Efendi meclis-i şer' de takrîr-i kelâm ve bast-ı merâm idüp hân-ı merkûmda vâkı' odaların müste'cirleri olan işbu hâzirûn-ı bi'l-meclis el-Hâc İvaz bin Yûsuf ve el-Hâc Mustafa bin el-Hâc Mehmed ve Ahmed Çelebi ibn-i Mehmed ve el-Hâc Mustafa bin Ali ve el-Hâc Mustafa bin Mehmed ve İbrahim bin el-Hâc Mehmed ve es-Seyyid Ali Çelebi ibn-i es-Seyyid Mirza ve el-Hâc Ali bin Ahmed ve Ahmed bin Abdullah ve el-Hâc Mehmed bin Abdülkadir ve el-Hâc Hasan ve sâirleri mütemekkin oldukları odalarının içerüsüne bast olunan tuğlası ve pencerelerinin ağaç

onarım için, keşif heyetinin onarım öncesi yerinde yaptığı ölçümlere göre çıkarttığı onarım kalemleri, miktarları, birim fiyatları, yaklaşık maliyetleri ve onarımın toplam bedelini içeren keşif örneği aşağıda tablo 1’de sunulmuştur.

çerçeveleri ve kanadları ve ocakları ve üzerine bast olunan kurşunun bazısı fevkâni ve tahtânîde vâkı’ kenîfleri ve ahûrda vâkı’ kemer ayakları ve nerdübânları ve kebîr kapunun sakfı ve ba’zı mevâzı’ı mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a’vâm ile harâb olmağla ve hân-ı mezbûrun odalarında mütemekkin olmaktan mezbûrûn ve misâferet vechi üzere sâkin olanlar ahurına atlarını bağlamakdan ibâ iderler taraf-ı şer’den mahalline varılup harâbe olan mevâzı’ı ne mikdar akçe ile ta’mir olunur tahmîn-i sahîh ile tahmîn olunması matlûbımdır didikde sûb-ı şer’den Mevlânâ Mustafa Efendi irsâl olunup ol dahî medîne-i mezbûrede hâssa mi’mârı kaim-i makâmı olan el-Hâc Mustafa ibn-i Abdullah ve zeyl-i vesîkada muharreru’l-esâmî olup emr-i bina ve sukufa vukufı olan bî-garez müslimîn ile mahall-i mezbûra varup akd-i meclis eyledikde mi’mâr-ı mezbûr hân-ı merkûmun fevkânîde vâkı’ imâret ve meremmete eşedd ihtiyâc ile muhtâc olan on beş bâb odadan her bir odaya dörder yüz ellışer döşeme tuğla ve kirec ve horâsan ve ocak yaşmağı ve bacası ve pencerelerine ağaç çerçeve ve tahta kanadıyla ve üstâdiye ve ırgâdiyesiyle bin yedişer yüz yigirmişer akçeden yigirmi beş bin sekiz yüz akçe ve fevkânî ve tahtânîde vâkı’ kenîflerin kapuları ve sakıflarının ba’zı mevâzı’ına ve içerüsine bast olunan kayganlarını ta’mîre altı bin akçe ve fevkânîde vâkı’ odaların cânib-i şimâlî ve şarkîsinin önünde olan sofalarından imâret ve meremmete eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olan on yedi aded odanın her birine müceddeden bast lâzım gelen tuğla ve ba’zı mevâzı’ına kaygan ve kirec ve horâsan ve üstâdiye ve ırgâdiyesiyle beşer yüz akçeden sekiz bin beş yüz akçe ve hân-ı mezbûrun kapusunun elli beş zirâ’ sakfının her bir zirâi tahta ve direk ve mismar ve kara çivi ve üstadiyesiyle yüz yigirmişer akçeden altı bin altı yüz akçe va hân-ı mezbûrun ahurı içinde vâkı’ on beş aded kemer ayaklarının her bir ayağıyla kesme arşuna ve yigirmi sekiz ayak nerdübânın her ayağına kesme arşun taş ve kirec ve horâsan ve üstâdiyesiyle ve ırgâdiyesiyle ikişer yüz ellışer akçeden yedi bin akçe ve hân-ı mezbûrun ahûrî içinde vâkı’ on beş aded kemer ayaklarının her bir ayağına kesme arşun taş ve battal Rumili ağacından kuşak ve dördü bir vukiyye olmak üzere her bir ayağa sekizer aded demür halka ve mismar ve kirec ve horâsan ve üstâdiye ve ırgâdiyesiyle yedişer yüz ellışer akçeden on bir bin iki yüz elli akçe ve hân-ı mezbûr odalarının ve kenîflerinin bast olunan kurşun tahtasından ba’zısı ve kapu sakfının üzerine bastı lâzım gelen cem’an beş yüz aded kurşun tahtası müceddeden kal’a muhtâc olmağın beş yüz aded kurşun tahtası numûne vezn olunub beş yüz aded kurşun tahtasının her biri on yedişer vukiyyeden sekiz bin beş yüz vukiyye kurşunun her bir vukiyyesini kâle ikişer akçeden on yedi bin akçe ve her bir tahtası on sekiz vukiyye olmak üzere her tahtaya bir vukiyye cedîd kurşun zamm olunmağı çün dokuz yüz sekiz vukiyye cedîd kurşunun her bir vukiyyesine yigirmi beşer akçeden yigirmi iki bin yedi yüz akçe ve zikri sebki iden beş yüz aded kurşun tahtasını mahalline bast ve üstâdiye bin akçe ve ırgâdiye ve hammaâliye ve mismârına bin beş yüz akçe ve hân-ı mezbûr duvarlarının ba’zı mevâzı’ını kirec ve horâsan ile derze ve ba’zı mevâzı’ını tuğla ve taş ile meremmete altı bin akçe ki min haysü’l-mecmû’ bir yük on üç bin üç yüz elli akçe ile ancak imâret ve meremmet olunur deyû mi’mâr-ı mezbûr ve sâir vukûf ve şu’ûrî olan müslimîn icmâ’ ve ittifâk eylediklerinden mevlânâ-yı mezbûr mahallinde ketb ü tahrîr idüb ba’de meclis-i şer’a gelüb vukû’ı üzere inhâ ve takrîr itmeğın mâ vaka’a bi’t-taleb ketb olundu fî’l-yevmi’s-sâdisi aşere min Şevvâli’l-Mükerrerem li-seneti semâne ve semânîne ve elf (13 Aralık 1677). B.K.S. B-140, s.91.

Tablo 1 Pirinç Han'ında 13 Aralık 1677 tarihinde yapılan onarım öncesi keşif

Yapılacak İmalatın Cinsi	Miktarı	Birim Fiyatı (Akçe)	Maliyeti (Akçe)
Her bir odaya, dört yüz ellişer adet döşeme tuğlası, kireç, horasan, ocak yaşmağı ve bacası, pencerelerin ağaç çerçevesi ve tahta kanat malzemeleriyle birlikte ustalık ve amele ücretleri	15 Adet	1720	25 800
Keniflerin kapıları, çatısı ve kaygan taşlarının tamiri			6000
Üst tarafta bulunan odalardan, kuzey ve doğu sofalarına açılan odaların her birine lâzım gelen tuğla, kireç, horasan malzemeleriyle birlikte işçilik ücretleri	17 Adet	5000	8500
Han kapısının tahta, direk, ip ve kara çivi malzemesi ile ustalık ücretleri	55 Zirâ	120	6600
Han merdiveninin her bir ayağına büyük boy kesme taş, horasan harç, ustalık ve amele ücretleri	28 Adet	250	7000
Ahır içinde bulunan her bir kemer ayağına büyük boy kesme taş, battal rümili ağacından kuşak, dördü bir vukıyye olmak üzere sekizer adet demir halka, ip, kireç, horasan, işçilik ve amele ücretleri	15 Adet	750	11 250
Han odalarının, keniflerin ve kapı çatısında mevcut kurşunun, kurşun tahtalarında yeniden dökülmesi ücreti	8500 vukıyye	2	17 000
İlave edilmesi gerekli yeni kurşun malzeme ücreti	908 vukıyye	25	22 700
Yeniden dökülen kurşunun mahalline serilmesi ve ustalık ücretleri,			1000
Yeniden dökülen kurşunun işçiliği, nakliyesi ve kullanılan ip malzeme ücretleri,			1500
Han duvarlarının bazı yerlerinde kireç ve horasan ile derz yapılması, bazı yerlerinin taş ve tuğla ile onarılması ücretleri			6000
	TOPLAM		113 350

4. Onarım keşif ve raporlarının mahkeme tarafından tescil edilmesi; Naip başkanlığında hassa mimarı, bilirkişiler ve konuyla ilgisi olan diğer kişilerin de katılımıyla yerinde yapılan muayene ve tespit çalışmaları sonucu hazırlanan keşif ve raporlar, binaların bulunduğu mahallin ahalisinin de iştirakiyle kurulan mahkemede, çok sayıda şahidin takip ettiği bir oturumla şer'îye sicillerine kaydedilerek resmen tescil edilmekteydi.⁵⁶ Burada, onarım belgeleri ile birlikte tüm harcama kalemleri de tek tek zapta geçirilmekteydi. 1649 yılında Yıldırım Beyazıt vakfına ait cami, türbe, medrese ve

⁵⁶ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s. 229.

bimarhanenin bazı bölümlerinin harap olmasından dolayı talebe istinaden oluşturulan heyetin yerinde yaptığı incelemede onarım için ne tür harcamaların yapılacağı kayda geçirilmiş, toplam 32 125 akçeye onarımın gerçekleşeceği konusunda “mimar-ı mezbur ve ahali-i vukuf tahmin ve ittifak eyledikleri”ne dair rapor, hassa mimarı İbrahim Efendi tarafından, mahallinde zapta geçirildikten sonra, mahkemede şer’iye sicillerine kaydedilerek tescil ettirilmiştir.⁵⁷ Yine 1732 yılına ait bir belgede, Orhangazi vakfına ait cami, imaret, medrese ve türbenin onarımı için, mütevellisi Hacı Ali Ağa İbn Ahmet ve vakıf çalışanları ile mahallin ahalisinin de iştirakiyle kurulan mahkemede, mimarbaşı Seyyid Sait efendi ve diğer bilirkişilerin ittifak ile 209 170 akçe olarak çıkardıkları onarım masraflarını aynı tarihte kurulan mahkemede zapta geçirerek tescil ettirdikleri belirtilmiştir.⁵⁸

5. Onarım keşif ve raporlarının onay için Divan-i Hümayun’a gönderilmesi; Mahkemede tescil edilip şer’iye sicillerine işlenen onarıma ait rapor ve keşif defterleri onay için İstanbul’a “asitane-i-saadete” gönderilmektedir.⁵⁹ Ancak, keşif defterleri ve diğer belgeler, mimar ve kadı tarafından imzalanıp mühürlendikten sonra öncelikle İstanbul’daki imar işlerinin nihai mercii olan hassa mimarlar ocağına, mimar ağaya gönderilmektedir.⁶⁰ Burada gerekli incelemeler yapıldıktan sonra onay kararı alınması amacıyla tüm belgeler Divan-ı Hümayun’a gönderilmektedir.⁶¹

6. Onarımın onaylanması; Onarım izni için Divan’a sevk edilen rapor ve keşifler, Divan’da görüşüldükten sonra alınan onarım kararı, onay yazısı şeklinde onarımı yapılacak yapının bulunduğu yöreden sorumlu olan kadının bağlı bulunduğu mahkemeye gönderilmektedir.⁶² Onarım onay yazılarında, öncelikle onarım masrafının kim tarafından ve nasıl karşılanacağı açıkça belirtildikten sonra, yapılacak onarımın keşif ve raporlarda belirtilen hususlara riayet edilerek itina ile yapılması gibi uyarıcı ifadeler bulunmaktadır.⁶³ 1572 yılında Sultan Mehmed vakıfları arasında yer alan Yeşil Cami ve medresenin onarımı konusunda Divan-ı Hümayun’dan çıkan onay kararında, öncelikle onarımın tahmin edilen harcamalarının vakfın mütevellisi tarafından yapılması istenmiş olup, onarımın takip edileceği, her türlü israftan kaçınılması, onarımın tahmin edilenin de altında bir maliyetle gerçekleştirilmesi için gerekli özenin gösterilmesi emredilmiş, ayrıca onarım harcamalarının muhasebe usulüne göre deftere yazılarak, kanun ve adet olmak üzere imzalanıp, mühürlenip “Dergah-ı Muallaya” gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶⁴

7. Onarım Kararının Tebliğ Edilmesi; Divan tarafından verilen onarım onay kararı çoğunlukla yörenin kadısına ya da naibe tebliğ edilmektedir.⁶⁵ Kimi durumlarda

⁵⁷ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 171

⁵⁸ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s.228.

⁵⁹ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s.229.

⁶⁰ Abdülkadir Dünder, *Arşivlerdeki Plan Ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi XVIII.*

Ve XIX. Yüzyıl, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, Osmanlı Eserler Dizisi 21, s. 90.

⁶¹ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 172.

⁶² Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 172.

⁶³ Yılmaz ve Dikmen, *a.g.m.*, s. 172.

⁶⁴ Hızlı, *İnşa, Tamir ve Restorasyonlar*, s.232.

⁶⁵ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s.526.

kararlar iki örnek hazırlanarak bir örneği yörenin bağlı bulunduğu sancak ya da eyalet yöneticisine de gönderilmektedir.⁶⁶ Divandan gelen onarım onay yazısının kadı tarafından onarımın sorumlusu olan mütevelliyeye iletilmesiyle onarım öncesi süreç sona ermektedir.

2.2. Onarım Süreci

Divan'dan gelen onay kararına istinaden kadı tarafından onarımı talep edilen yapının bağlı bulunduğu vakfın mütevellisine onarım inşaatına başlama izni verilmektedir.⁶⁷ Yapım aşamasında onay yazılarında belirtilen ilke ve esaslar dikkate alınarak, onarımın onay sürecinde hazırlanan keşif ve raporlara uygun olarak yürütülmesi gerekmektedir. Vakıf yapılarında onarım inşaatı sürecinde şantiye örgütlenmesi, idari ve onarım harcamalarının gerektirdiği mali yapılanma mütevellinin yetki ve sorumluluğunda olmuştur.⁶⁸ Onarım personelinin ve yapım malzemesinin temini, vakıf akarlarından gelecek gelirlerin oluşturduğu mali kaynak müteveli tarafından çözümlenmektedir.⁶⁹ Bu bağlamda onarım için gerekli olan malzeme, personel ve parasal kaynağı sağlayan müteveli onarım uygulamasına başlamaktadır.⁷⁰ Müteveli, onarım inşaatının gerektirdiği teknik ve mali alt yapıyı kurmak görevinin yanı sıra, inşaatı takip etmekle de sorumlu olmuştur.⁷¹ Vakıf yapılarında onarım inşaatında kullanılan gerekli malzemenin bazen mahalli olarak temin edildiği, fakat genellikle başka yerlerden getirildiği, malzeme fiyatlarına taşıma ücretlerinin ilave edilmesinden anlaşılmaktadır.⁷² Bazı vakıflarda ise, onarım için gerekli olan inşaat malzemeleri vakıfların ambarlarında el altında bulunmaktadır. Bu durum, anında tamiratın yapılarak kapsamlı onarımlara ihtiyaç duyulmamasına imkan sağlamıştır.⁷³ Onarımın yapım sürecinde mütevelliyeye bağlı olarak vakfın sürekli kadrosunda bulunan vakıf mimarı, onarımcılar ve onarım katibi gibi personeller de görev yapmaktaydı. Vakıf mimarının buradaki görevi onarım inşaatını yürütmek, yapılan imalatları teknik olarak kontrol etmek, onarımın daha önce hazırlanan plan, rapor ve keşiflere uygun bir biçimde gerçekleştirilmesini sağlamaktır. Kadrosunda mimar bulunmayan vakıflara ait yapıların onarımları ise, hassa mimarlarının gözetiminde yürütülmekteydi. Yapım sürecinde onarımda çalışan kurşuncu, bennâ⁷⁴, neccar, su yolcu, meremmetçi gibi teknik personel, genellikle vakfın devamlı hizmetliler kadrosunda bulunan ve yapı alanında uzmanlaşmış kişilerdir.⁷⁵ Ayrıca, vakıflarda her zaman için onarımla ilgili personelin istihdamı da söz konusu olmayabilir, bu durumu vakfın onarım ihtiyacı olduğu durumlarda geçici hizmet aldığı şeklinde değerlendirmek gerekmektedir.⁷⁶

⁶⁶ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s.526.

⁶⁷ Akar, *a.g.m.*, s. 97.

⁶⁸ Akar, *a.g.m.*, s. 97.

⁶⁹ Akar, *a.g.m.*, s. 97.

⁷⁰ Akar, *a.g.m.*, s. 97.

⁷¹ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s.539.

⁷² Bakırer, *a.g.m.*, s.126.

⁷³ Kunter, *a.g.m.*, s.265.

⁷⁴ Osmanlı döneminde yapı ustasına verilen isim.

⁷⁵ Emre Madran, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi 16.-18. Yüzyıllar*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara, 2004, s. 73.

⁷⁶ Bakırer, *a.g.m.*, s.121.

Özellikle esaslı ve büyük onarımlarda vakıf kadrosunda bulunan personelin yetersiz kaldığı durumlarda, onarımda çalıştırılmak üzere dışarıdan geçici personel alımına da gidilmekteydi.⁷⁷ Diğer yandan, vakfın kadrosunda sürekli olarak bulunmayıp onarım gerektiği durumlarda geçici onarım hizmeti veren inşaat esnafının varlığı da bilinmektedir.⁷⁸ Bunlara ödenen ücretler götürü olarak ve günlük ücret tahakkuk ettirmek şeklinde ikiye ayrılmaktadır.⁷⁹ Götürü yöntemde, yaptırılan belirli bir iş karşılığı iş öncesi yapılan anlaşmaya göre ücret ödenmektedir. Günlük ödeme yönteminde ise, çalışılan gün başına önceden belirlenen ücret ödenmektedir. Onarım çalışmasının yapım sürecinde görev alan onarım katipleri ise, çoğunlukla vakfın sürekli kadrosunda bulunmaktadır. Onarım katibinin görevi, onarım esnasında sarf olunan malzemelerin miktarını, bunlara ödenen paraları, çalışma günlerini, çalışan işçi, usta, kalfalara ödenen ücretleri, nakliye masraflarını ve sarf giderleri günlük olarak onarım inşaat defterine kayıt etmektir.⁸⁰ Ayrıca, onarım inşaatının gerektirdiği her türlü giderlerin ödemeleri de mütevellî adına onarım katipleri tarafından yapılmaktaydı. 1627 tarihli Yeni Cami vakfiyesinde, gündeliği on akçe olan bir kişinin onarım katibi olacağı ve tamirata sarf olunan tüm parayı deftere yazıp, bunların ödemelerini de dikkatli bir biçimde yapması gerektiği belirtilmiştir.⁸¹ Onarım inşaat defterlerine yapım sürecinde onarım katibi tarafından kayıt edilen tüm harcama kalemleri, inşaat tamamlandığında tek tek toplanarak onarımın gerçek maliyeti elde edilmekteydi. Orhangazi vakfına ait Bursa'da bulunan Orhangazi Camisi'nin 1773 yılında yapılan onarımında, onarım katibi tarafından tutulan inşaat defterine göre, cami üzerinde bulunan kurşunun kalyesi⁸², 6 adet sofanın beyaz sıvaları, kubbelerin etrafındaki derzler, kubbelerin temizlenmesi ve anbar aktarması, 6 adet pencerenin çerçeveleri ve camlarının yenilenmesi, harim duvarlarının horasan sıva ile tamiri ve diğer işler için kurşun, hatıl, toprak, kireç, tuğla kırığı, urgan, kürek, cam, tahta gibi malzemelerin alınması ve bunların naklieleri, ayrıca işçilik ödemeleri toplanarak onarıma 82 340 akçe harcadığı tespit edilmiştir.⁸³

Diğer yandan, masrafları devlet hazinesinden ödenecek olan sultan vakıflarının büyük çaplı onarımlarında, malzeme ve onarım personelinin temini, nakliyeler ve bunlara ödenen ücretler önceden atanan bina eminleri vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Bina eminleri, devlet tarafından onarım için kendilerine verilen paraları yerli yerinde harcamakla yükümlüdürler.⁸⁴ Bu yapıların onarım inşaatını

⁷⁷ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s.540.

⁷⁸ Madran, *Onarım Alanın Örgütlenmesi*, s. 89.

⁷⁹ Madran Emre, *Osmanlı İmparatorluğunda Onarım Esnafı 16.-18. Yüzyıllar*, Editörler, Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur, Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras, Yem Yayınları, İstanbul, 1999, s. 332.

⁸⁰ DüNDAR, *a.g.e.*, s. 95.

⁸¹ Ali Sami Ülgen, "Yeni Cami", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. II, Ankara, 1942, s. 396.

⁸² Bina üzerinde bulunan mevcut kurşunun sökülüp eritildikten sonra, tahta kalıplara dökülerek soğutulmasıyla elde edilen yeni kurşun levhaların tekrar kullanılması işlemine verilen isimdir.

⁸³ Bakırer, *a.g.m.*, s.124.

⁸⁴ DüNDAR, *a.g.e.*, s. 84.

yürütmek ve onarımın teknik kontrolünü yapmak amacıyla da hassa mimarları görevlendirilmiştir.⁸⁵

2.3. Onarım Sonrası Süreç

Onarım sonrası süreç, onarım tamamlandıktan sonra yapılması gereken kontrol ve kesin kabul işlemlerini içermektedir. İnşaatin bitiminde, onarımın daha önce hazırlanan rapor ve keşif defterlerinde sözü edilen hususlara uygun olarak yapılıp yapılmadığının belirlenmesi için yerinde incelenerek son bir keşif, yani bir nevi kesin kabulün yapılması gerekmektedir.⁸⁶ Bu nedenle, onarım sonrası sürecini aynı zamanda onarımın aklanma süreci olarak nitelendirmek de mümkündür. Onarımın aklanması amacıyla, vakfın nazırı ya da mütevellisi tarafından mahkemeye müracaat edilerek onarımın tamamlandığı belirtilmekte, onarıma harcanabilecek paranın tespit edilmesi amacıyla onarımın yerinde incelenmesi mahkemeden talep edilmektedir. Bu talebe karşılık kadı tarafından kurulan heyette hassa mimarı, ehl-i vukuf kimseler ve bî-garez müslümanlar bulunmaktaydı. Onarılan yapıyı yerinde inceleyen heyet, öncelikle onarımın gerçekleşip gerçekleşmediğini ve yapımın onarım öncesi hazırlanan keşif ve raporlara uygun olarak yapılıp yapılmadığını kontrol eder, daha sonra da onarım için ne kadar para harcanmış olabileceğini hesap ederdi. Onarım için yapılan masrafların tespit edilmesi konusu arşiv belgelerinde tahammüli keşif miktarının belirlenmesi olarak ifade edilmektedir (Belge 4).⁸⁷ Bu nedenle, onarım sonrası müteveli tarafından mahkemeden istenen maliyet tespiti talebini, onarımın tahammüli keşfinin belirlenmesi talebi olarak isimlendirmek de mümkündür. Bu bağlamda, onarımın kaç mal olacağı heyetin yerinde yaptığı ölçümlerle belirlenmekteydi. Heyet tarafından yapılan bu son kontrol ve tahammüli keşif ile birlikte binaların kullanıma hazır hale gelip gelmediği, onarımın usulüne uygun olarak yapılıp yapılmadığı mahkemeye rapor edilmekteydi. Raporun kadı tarafından mahkemede kayıt altına alınmasıyla kesin kabul yapılarak onarım aklanır ve bu durum vakfın mütevellisine bildirilirdi.

1574 yılının mart ayında Bayezid Vakfı'nın müderrisi İvaz Efendi ibn-i Abdülkerim Efendi, vakfa ait Piriç Hanın doğu duvarının yanından geçen kâriz su yolu ile üzerindeki harap olmuş döşemeyi tamir ettirdiğini, heyet kurularak kontrol edilmesini ve onarımın kaç mal olacağını belirlemek için keşif yapılmasını mahkemeden talep etmiştir (Belge 5).⁸⁸ Bunun üzerine kadı Mehmed Vahidi Efendi tarafından hassa

⁸⁵ Turan, *a.g.m.*, s. 170. Bkz. Bakırer, *a.g.m.*, s. 122.

⁸⁶ Madran, *Eski Eser ve Onarım*, s.532.

⁸⁷ mezkûreyi mâl-i vakf-ı muşarunileyh ile bi'l-izni'ş-şer'i teccid ve meremmet eyledim taraf-ı şer'den üzerlerine varılıb masrûfım olan meblağın mertebe-i tahammüli keşf u tahmîn ve tahrîr olunması matlûbımdır. B.K.S. .B-116, s.19.

⁸⁸ Merhûm ve mağfûrun leh cennetmekân huld-âşiyân Sultan Bayezid Hân-ı Velî tâbe serah evkâfı müstagillâtından olup mahrûse-i Brusa'da vakı' Piriç Hanı dimekle ma'rûf hâna hâlen kâimmakâm-ı nâzır olan umdetu'l-muderrisîni'l-kirâm İvaz Efendi ibn-i Abdülkerim Efendi meclis-i şer'-i şerîfde takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i anî'l-merâm idüp zikrolunan hanın taraf-ı garbîsinde vâkı' dıvarın yanından cereyan iden kâriz suyunun üzerinin mürûr-ı eyyâm ile döşemesi bi'l-küllîye harâb ve ekser mevâzı'ı münhedim olup ta'mîre eşedd-i ihtiyâcla muhtâc olmağın bundan akdem kibel-i şer'den mâl-i vakf-ı mezbûr ile ta'mîr ve termîme izin ve icâzet virildiğın ben dahî zikrolunan kârizi ta'mîr ve termîm itmekle hâlen üzerine varılıp masrûfım olan meblağın tahammüli keşf ü tahrîr olunması matlûbımdır didikde sûb-ı şer'den Mevlânâ

mimari el-Hâc Mustafa ile birlikte ehl-i vukûf müslümanlardan oluşan bir heyet kurulmuştur. Heyetin yerinde yaptığı incelemede, kariz yolu tamirinin 92 zirâ uzunlukta, 2 zirâ genişlikte bulunduğu, satrancini hesabıyla 194 zirâ tuttuğu, onarımın toplam 11 112 akçeye tahammüli olduğu belirlenmiştir.⁸⁹

Diğer bir arşiv belgesine göre, Sultan Murad Vakfı'nın bir önceki mütevellisi olan Kâsım Bey, vakfa ait imarethanede kadın misafirlerin konaklaması için kullanılan tabhaneyi odun anbarına dönüştürmüştü idi. Vakfa atanan yeni mütevellî Mustafa Bey ise, burasını yıkarak kadın misafirlerin konaklaması için yeniden tabhaneye dönüştürmüştür. İnşaatı tamamlayan mütevellî mahkemeye yaptığı müracaatta heyet kurularak onarımın kaç mal olacağını belirlenmesini talep etmiştir (Belge 6).⁹⁰ Bunun üzerine kadı Ahmed bin Mehmed tarafından içinde hassa mimarı İbrahim bin Bayram, ehl-i vûkuf ve bî-garez müslümanların bulunduğu bir heyet kurulmuştur. Onarımı yerinde kontrol eden heyetin satrancini yöntemiyle yaptığı alan hesabında, imalatın eni ve boyu çarpılarak 180 zîra olduğu belirlenmiştir. Heyet tarafından, tabhanenin onarım ve yenilenmesi için kullanılan çatının kiremidi ve döşenmesi, tuğla, çivi, mertek ve sair kereste malzeme miktarları, bunların işçilik ve nakliye ücretleri hesaplanarak onarımın 25 000 akçeye mal olabileceği saptanmış, tutulan rapor kadı tarafından 16 Aralık 1603

Mehmed Vahîdî Efendi ve hâssa mi'mâr kâyim-i makâmı el-Hâc Mustafa irsâl olunup ol dahî zeyl-i vesîkada muharreru'l-esâmî olan ehl-i vukûf müslimîn ile mahall-i merkûma varup ba'de'n-nazar kâim-i makâm-ı mi'mâr-ı mersûm el-Hâc Mustafa mesâha eyledikde zikri mürûr iden kârîzin bennâ zirâ'yla tûlan doksan iki zirâ' ve arzan iki zirâ'ki be-hesâb-ı satrancî yüz seksen dört zirâ' kârîz ile bir kapu binâsının ta'mîr ve termîmine merkûm İvaz Çelebi'nin on bir bin yüz on iki akçe sarf olunmuş bulunup zikri sebk iden kârîz ta'mîrine meblağ-ı mezkûr on bir bin yüz on iki akçeye tahammülü olduğunu mi'mâr-ı mezbûr ve sâyir ehl-i vukûf müslimîn ihbâr eylediklerinde vâkı' hâli Mevlânâ-yı mezbûr mahallinde tahrîr ba'de ba's olunan Ebûbekir bin Mustafa nâm kimesne ile meclis-i şer'a gelüp alâ vukû'ihî inhâ ve tefhîm itmekle mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu fi'l- yevmi'l-hâmisi min zilhiceti'ş-şerîfe li-seneti ihdâ ve semânîne ve elf (28 Mart 1574 Pazar). B.K.S. B-90, s. 79.

⁸⁹ Bir zirâ günümüzde 0.57417 m² dir, 194 zirâ ise, 194 x 0.57417=111.39 m² yapmaktadır.

⁹⁰ Mahrûse-i Brusa'da vâkı' merhûm ve mağfûrun leh Sultan Murad Hân-ı Sâni evkâfının bi'l-fiil mütevellîsi olan fahru'l-akrân Mustafa Beg ibn-i İskender mahfil-i kazâda takrîr-i merâm idüb bundan akdem evkâf-ı mezbûra mütevellî olan Kâsım Beg evkâf-ı mezbûr imâret-i âmiresinin havâtun için kadîmden vaz' olan tabhânesini yıkub imâret-i mezbûrenin odun anbarı itmekle imâret-i merkûmeye misafir olub âyende ve revende havâtun tâyifesine tabhâne-i uhrâ binâ olunmağa sûb-ı şer'den izin ittirdikten sonra alâ vechi'l-istihkâm binâ olunmasıçün emr-i celilü'l-kadrden varid olmuşidi el-hâletü hâzihî müceb-i emr-i şerîf evkâf-ı mezbûrenin imâret-i âmiresi mezbûre havâtun tâyifesiçün mücedded iki bâb tabhâne itdim cânib-i şer'i şerîfden üzerine âdem gönderilüb ne mikdâr akçe harc ü sarf olduğuna tahammüli olduğun görülmesin taleb iderim didikde cânib-i şer'den Mevlânâ Ahmed bin Mehmed irsâl olunub ol dahî hâssa mi'marlarından el-Hâc İbrahim bin Bayram ve ehl-i vukuf ve bî-garez Müslümanlar ile üzerine vardıkda fi'l-vâkı' vâkıf-ı mumaileyh imâret-i âmiresinin cânib-i şarkisinde vâkı' bi hesâb-ı şatrancî binâ zirâ'ıyla tûlan ve arzan yüz seksen zirâ' iki bâb tabhâne müceddeden bina olunmuş bulunub zikrolunan iki bâb tabhânenin sakfının kiremidine ve döşenmesine, tuğlasına ve mismârına ve merdeklerine vesâyir kerâste-i malzemesine ve bennâ ve ırgâdiyesine cem'an yigirmi beş bin akçeye tahammüli olduğun mevlânâ-yı merkûm ile mi'mâr-ı mezbûr gelüb meclis-i şer'de haber vermegin mâ cerâ alâ vukû'in Mustafa Beg'in talebiyle ketb ü tahrîr olundu hurrîre fi'l-yevmi's-sânî aşere min recebi'l-müreccebli-seneti isnâ aşrete ve elf 12 Receb 1012 (M. 16 Aralık 1603). B.K.S. A.155, s. 75/1.

tarihinde zabta geçirilmiştir. Yine bir arşiv belgesine göre, 1603 tarihinde Sultan Murad Vakfı'nın mütevellisi Mustafa Bey, vakfa ait medresenin harap olan on altı adet odasının kapısını, pencerelerini, sofanın ve haremın döşemesini, sıvalarını tamir ettirdiğini belirterek onarımın kaç mal olabileceğinin belirlenmesi amacıyla mahkemeden tahammüli keşif yapılmasını talep etmiştir (Belge 7).⁹¹ Bu talep üzerine kadı Mevlânâ Ahmed tarafından, hâssa mimarlarından el-Hâc İbrahim ile ehl-i vukûf ve bî-garez müslümanlardan oluşan bir heyet kurulmuştur. Kurulan heyetin yerinde yaptığı incelemede; malzeme, işçilik ve nakliye masrafları ayrı ayrı çıkartılarak onarımın 16 000 akçeye mal olacağı hesaplanmış, tutulan rapor ve keşif miktarı mahkeme tarafından tescil edilmek üzere zabta geçirilerek onarım aklanmıştır.

Bursa Kadı Sicillerinden elde edilen diğer bir arşiv belgesine göre de, 19 Kasım 1671 tarihinde Sultan Bayezid vakıflarından Piriç Han'ın nazırı İvaz Efendi mahkemeye gelerek, şadırvan ile su yollarını, taksim yerlerini, cami ve tuvaletlerin üzerindeki kurşunların yenilenme ihtiyacı bulunan harabe-i müşrif olmuş kısımlarını vakfın kaynaklarıyla onardığını belirtmiştir. Vakfın nazırı, yapılan bu onarımın yerinde incelenmesini ve tahammüli keşfinin çıkartılmasını mahkemeden talep etmiştir. Bunun üzerine mahkeme başkanı kadı Mustafa Efendi tarafından içinde hassa mimarlarından Mehmed bin Abdullah ile birlikte ehl-i vukuf ve bî-garez müslümanlardan oluşan bir heyet kurulmuştur. Heyetin yerinde yaptığı incelemede, öncelikli olarak onarımın daha önce belirlenen keşif ve raporlara uygun olarak gerçekleşip gerçekleşmediği kontrol edildikten sonra, onarım için yapılan masrafların tespitine geçilmiştir. Onarımda kullanılan malzemeler, işçilikler ve nakliyeler tespit edilerek kalem kalem çıkartılmış, bu kalemler günün cari fiyatlarıyla çarpılarak onarımın tahammüli keşfi hazırlanmıştır. Heyet tarafından yapılan maliyet hesabında, onarımın toplam 23 621 akçeye mal olabileceği tespit edilmiştir (Belge 4).⁹² Hassa mimarı ve heyette bulunan diğer kişilerin

⁹¹ Mahrûse-i Brusa'da vâkı' Merhûm Sultan Murâd Hân-ı Sâni evkâfının mütevellisi olan fahrû'l-emâcid Mustafa Beg ibn-i İskender mahfil-i kazâda takrîr-i merâm idüb vâkıf-ı mumaileyhin mahrûse-i merkûmede vâkı' medresesinin mürûr-ı eyyâm ile on altı bâb hücerâtının kapuları ve pencereleri ve musandıraları ve sofalarının ve haremının döşemeleri ayağları ve sıvaları harâbe-müşrif olub ta'mîr ve meremmetiçün yedimde emr-i celîlü'l-kadr almışidim hâlen medrese-i merkûmenin ta'mîr ve meremmete muhtâc olan mevâzi'i görûlmesin taleb iderim didikde cânib-i şerîat-ı mutahharadan Mevlânâ Ahmed irsâl olunub ol dahî hâssa mi'marlardan el-Hâc İbrahim bin el-Hâc Bayram ve zeyl-i kitâbda isimleri mestûr olan ehl-i vukuf ve bî-garez Müslümanlar üzerine vardıkda fi'l-vâkı' medrese-i merkûmenin on altı bâb hücerâtının kapuları ve pencereleri ve musandıraları ve sofalarının ve haremının döşemeleri ve ayağları ve sıvaları ta'mîr ve meremmet olunmuş bulunub zikr olunan mevâzi'in ta'mîr ve meremmetiçün harc ü sarf olunan kerâste ve lâzimesinin ve bennâ ve ırgâdiyesinin cem'an on altı bin akçeye tahammüli olduğun mevlânâ(-y) muşarunileyh ile mi'mâr-ı mezbûr gelüb meclis-i şer'de haber virmeğın mâ hüve'l-vâkı' bi't-taleb ketb ü tahrîr olundu fi't-târîhi'l-mezbûr. B.K.S. A.155, s. 75/2.

⁹² Dâru's-Saltanatı'l Aliyyeti'l-Kostantiniyyeti'l-Mahmiyye'de merhûm ve mağfûrun leh Sultan Bayezid-i Velî aleyhi rahmeti'l-Melikü'l-Bârî evkâfı müstâgıllâtından Mahrûse-i Brusa'da vakı' Piriç Hanı dimekle meşhûr hân-ı cedîd-i sâni ve hân-ı cedîd-i evvelin men lehü'l-emr kibel-i âlilerinden nâzırı olan işbu bâ'isu'l-kitâb İvaz Efendi ibn-i Abdülkerim Efendi meclis-i şer'de takrîr-i kelâm ve bast-ı merâm idüb sâlifü'l-beyân hân-ı cedîd-i sâninin fevkânî kenîflerine Serpınar nâm nehirden cârî mânın ekser mecrâsı ve mâ-i mezbûrun maksem ve terâzûsı ile içeru ve taşra şadırvanlarının bazı mevâzi'ı ve hân-ı cedîd-i evvelin mescid-i şerif ve tahtânî kenîfleri

ittifak halinde çıkarttıkları tahammüli keşif miktarı ile onarıma ait raporlar mahkemede kayıt altına alınarak onarım aklanmıştır. Keşif heyeti tarafından çıkartılan onarımda yapılan işlere ilişkin, onarım miktarları ve maliyetlerini içeren tahammüli keşif hesabı Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. 1671 tarihinde Piriñ Han’ın onarımı sonrası çıkartılan tahammüli keşfi

Yapılan İşin Adı	Miktarı	Maliyeti
Taksim yerine kadar büyük künklerin yenilenmesi, (künk ile harpuşa için kireç, horasan, lökün ve işçilik)	398 adet	7960 Akçe
Tuvaletlere giden künklerin yenilenmesi, tanesi 11 akçeden,	488 adet	5368 Akçe
Taksim yerinin onarımı için kireç ve lökün masrafı,		1550 Akçe
Mevcut kaldırımın tamirâtı,		700 Akçe
Kaldırım, kireç ve horasanı ile nakliyesi,		372 Akçe
Kaldırım, kireç ve horasan işçi ücretleri,		425 Akçe
Kaldırım için usta ücretleri,		400 Akçe
Tuvaletlerin temizlenmesi,		200 Akçe
Tuvaletlerin tahta, hatıl ve direklerine,		520 Akçe
Çivi ücreti,		200 Akçe
Dış şadırvanın tırbzanı, sair malzemelerle birlikte,		800 Akçe
İç şadırvan tamiri, lökünü ve işçilik ücreti,		580 Akçe
Bezir yağı,		200 Akçe
Caminin kubbe derelerinin kurşunu, vukıyyesi 26 akçeden,	47 vukıyye	1222 Akçe
Çivi ve mevcut kurşunların yeniden kaplanması		406 Akçe
Tuvaletlerde yenilenen tahtaların üzerine kurşun örtülmesi,	68 vukıyye	1768 Akçe
400 vukıyye mevcut kurşunun yeniden kaplanması,		800 Akçe
Tahta kaplama ücreti,		40 Akçe
Çivi ücreti		30 Akçe
2 kez yapılan kurşun nakliye ücreti		80 Akçe
	Toplam	23 621 Akçe

üzerlerinin kurşunları mürür-ı eyyâm ve kürür-ı a’vâm hasebi ile müşrif-i harâb ve mâyl-i turâb olub tecdîd ve meremmet olunmağa eşedd-i ihtiyaç ile muhtâc idüğün bundan akdem zikirleri sebk iden hanlar ahâlisi ba’de’l-ihbâr hâlen mevâzı-ı mezkûreyi mâl-i vakf-ı muşarunileyh ile bi’l-izni’ş-şer’î tecdîd ve meremmet eyledim taraf-ı şer’den üzerlerine varılıb masrûfım olan meblağın mertebe-i tahammüli keşf u tahmîn ve tahrîr olunması matlûbımdır didikde süb-ı şer’den Mevlânâ Mustafa Efendi ibn-i İbrahim Efendi bi’t-taleb irsâl olunub ol dâhî mahrûse-i mezbûrede hâssa mi’mar kaimmakamı olan Üstad Mehmed bin Abdullah ve zeyl-i sûtürda mestûru’l-esâmî olub ebniye ve sukûf ahvâline vukûf ve şuûrı olan bî-garez müslimîn ile sâlifü’z-zikr hanlara varılıb ba’de’n-nazar fi’l-vâkı’ merkûm İvaz Efendi mevâzı-ı mezkûreyi tecdîd ve meremmet eylediği zâhir ve müteayyin oldukdan sonra mi’mar-ı mezbûr Mehmed mersûm İvaz Efendi’nin tecdîd ve meremmet itdüğü mevâzı-ı mezkûreyi misbâh mesâh ve kıymet-i takvîm eyledikde mahrûse-i mezbûreye, cem’an yigirmi üç bin altı yüz yigirmi bir akçe ve sarf olunmuş bulunub ebniye-i mezkûre meblağ-ı masrûf-ı mezbûr ile ancak vücuda gelür noksan ile mümkün değildir deyü mimâr-ı mezbûr ve sâbir ahâli-i vukuf ve şuûr icmâ ve ittifak eylediklerin mevlânâ-yı merkûm mahallinde ketb ü tahrîr ba’de meclis-i şer’a gelüb alâ vukû’ihî inhâ ve takrîr itmegin mâ vaka’a bi’t-taleb ketb olundu fi’l-yevmi’s-sâdisi aşere min Recebi’l-murecceb li seneti isneyni ve semânine ve elf (Miladi 19 Kasım 1671 Perşembe) B.K.S. B-116, s. 19.

Sonuç

Klasik Osmanlı döneminde, vakıf yapıların onarım harcamaları her ne kadar vakfın mütevellisi tarafından karşılanmakta ise de, yapılacak onarımın gerekliliği, kapsamı ve maliyeti için, içinde yerel ahalinin de bulunduğu tüm paydaşları içeren katılımcı onarım süreçleri kullanılmıştır. Onarım öncesi ve onarım sonrası süreçler, resmi işlemlerin yürütüldüğü ve birbirine benzer aşamalar içeren süreçlerdir. Her iki süreçte de mahkeme tarafından kurulan ve içinde hassa mimarlarının da bulunduğu heyet; onarım öncesinde onarıma ait yaklaşık maliyeti içeren keşif ve raporları hazırlamakta, onarım sonrasında ise, onarıma harcanan paranın belirlenmesi amacıyla tahammüli keşif çalışması yapmaktaydı. Görüldüğü gibi, klasik çağlarda katılımcı çalışmaların ürünü olan maliyet tespiti yapılmadan, vakıf yapılarında bir onarım çalışmasının başlamasına ya da onarımın aklanarak sonuçlanmasına izin verilmemektedir. Bunun nedeni, onarımla ilgili yapı faaliyetlerinde ortaya çıkabilecek olası suiistimallerin önüne geçilmesi olduğu gibi, özellikle maliyete ilişkin işlemlerde planlanma ve kontrol olanağı sağlanarak onarımın garanti altına alınmasıdır.

İncelenen dönemde, onarım süreçlerini yöneten ve süreçlerde yürütülen işlemlerde etkili olan kurum ve kişilerin nitelikleri de değişmektedir. Buna göre, onarımın yapım öncesi süreci ile yapım sonrası kesin kabul sürecinin her aşamasında etkili mevki olarak kadılar görülmekle beraber, uygulama aşamasındaki yapım sürecini yürüten vakıf mütevellisinin yapım ve organizasyon çalışmalarını tümüyle yönettiği görülmektedir.

Diğer yandan, gerek klasik dönem sonrası geç Osmanlı'da, gerekse günümüz Türkiye'sinde vakıf yapıların onarımlarında onarım kararını veren, onarım çalışmalarını yürüten kurumların isimleri, nitelikleri ve koruma anlayışları yüzyıllar içinde değişse de, klasik dönemde kullanılan onarım aşamalarının sonraki dönemlerde de benzer şekillerde kullanıldığı görülmüştür. Ancak vakıf yapılarında onarımın önemi, gerekliliği ve önceliği anlayışının diğer dönemlere göre Klasik Osmanlı döneminde daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Osmanlıların klasik çağlarda sosyal hizmetlere adanmış olan vakıf yapılarını korumada, dolayısıyla bunların onarım süreçlerinde gösterdikleri titiz davranışlar, bu yapıların sürekli kullanımına imkan veren önemli bir temel oluşturmuştur.

Tüm bunların ışığında, Klasik Osmanlı döneminde vakıf yapıların onarım etkinliklerinde yürütülen süreçlerin, klasik dönem sonrası merkezi idare altında devlet birimlerince yürütülen her aşamadan, daha şeffaf ve katılımcı olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda vakıf yapıların, 16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden klasik dönemde, onarımların vakıf sistemi içindeki koruma-onarım döngüsünden uzaklaştığı sonraki dönemlere göre daha iyi korunduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Belge 1. Bursa Kadı Sicilleri, B-129, s. 139. Yayınlanmamış Arşiv Belgesi.

Belge 2. Bursa Kadı Sicilleri, A-94, s. 36. Yayınlanmamış Arşiv Belgesi.

Belge 3. Bursa Kadı Sicilleri, B-140, s. 91. Yayınlanmamış Arşiv Belgesi.

Belge 4. Bursa Kadı Sicilleri, B-116, s. 19. Yayınlanmamış Arşiv Belgesi.

Belge 5. Bursa Kadı Sicilleri, B-90, s. 79. Yayınlanmamış Arşiv Belgesi.

Belge 6. Bursa Kadı Sicilleri, A-155, s. 75/1. Yayınlanmamış Arşiv Belgesi.

Belge 7. Bursa Kadı Sicilleri, A-155, s. 75/2. Yayınlanmamış Arşiv Belgesi.

Yayınlanmış Eserler

AMY, Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

AKAR, Tuba, "Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu Ve Yapıların Korunması" *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. 33, Ankara, 2010, s. 89-110.

BAKIRER, Ömür, "Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", *Vakıflar Dergisi*, S. X, Ankara, 1973, s. 113-126.

DUYMAZ, A. Şevki, "II. Abdülhamit Dönemi İmar Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2003

DÜNDAR, Abdülkadir, *Arşivlerdeki Plan Ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. Ve XIX. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Osmanlı Eserleri Dizisi, Ankara, 2000.

EFENDİ, Ömer Hilmi, *İthaf-ül-Ahlâf fi Ahkâm-il-Evkaif*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1977.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri" *Vakıflar Dergisi*, S. VII, Ankara, 1968, s. 149-205.

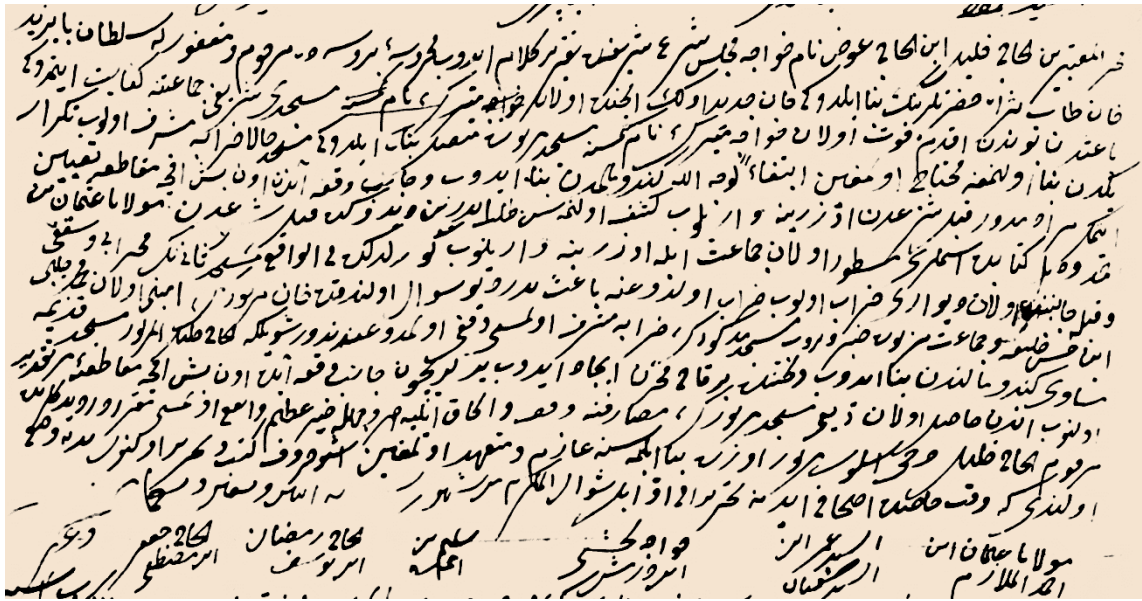
ERTEM, ADNAN, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar" *Vakıflar Dergisi*, S. 36, Ankara, 2011, s. 25-65.

GÜLTEKİN, A.Tanju, "Proje Yönetimi, Yapım Öncesi Süreç", Palme Yayıncılık, Yayın no. 447, Ankara, 2007.

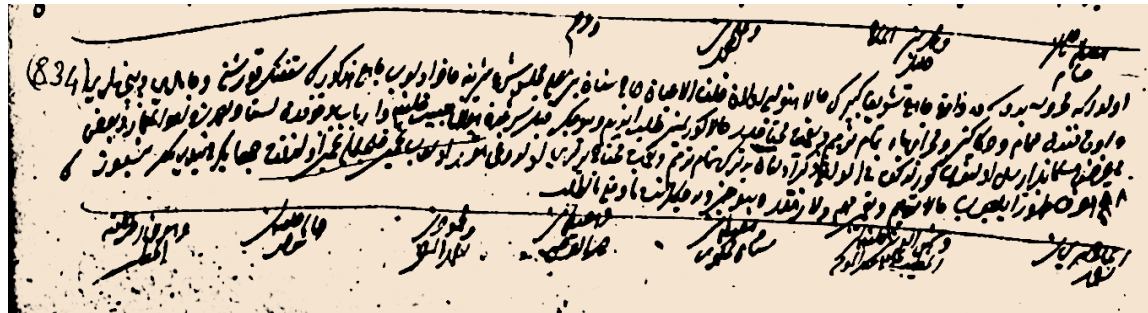
HIZLI, Mefail, "Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 5, Bursa, 1993, s. 219-232.

- HIZLI, Mefail, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 6, Bursa, 1994, s. 53-70.
- KONYALI, İsmail Hakkı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafse Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri" *Vakıflar Dergisi*, S. VIII, Ankara, 1969, s. 47-56.
- KUNTER, Halim Baki, "Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar", *Uluslararası I. Türk Sanatları Kongresi Tebliğleri*, Ankara, 1959, s. 260-267.
- MADRAN, Emre, "Osmanlı Devletinde Eski Eser Ve Onarım Üzerine Gözlemler" *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yayını, C. XLIX, S. 195, Ankara, 1985, s. 503-546.
- MADRAN, Emre, *Osmanlı İmparatorluğunda Onarım Esnaftı 16.-18. Yüzyıllar*, Editörler, Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur, Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras, Yem Yayınları, İstanbul, 1999, s. 327-335.
- MADRAN, Emre, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi 16.-18. Yüzyıllar*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara, 2004.
- ÖCALAN, Hasan Basri, Sevim Sezai, Yavaş Doğan, Bursa Vakfiyeleri 1, *Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları*, C.1, Bursa, 2013.
- TURAN, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1, Ankara, 1963, s. 159-200.
- ÜLGEN, Ali Sami, ""Yeni Cami" *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. II, s Ankara, 1942, 387-398.
- YAVAŞ, Doğan, *Bursa'nın Kalbi Ullucami*, Editörler, Mustafa Kara ve Bilal Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayını, Bursa, 2009, s. 133-142.
- YAVAŞ, Doğan, "Bursa Yeşil Cami'de yapılan Onarımlar" XIV. *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Tebliğleri*, Konya 2011, s. 629-640.
- YILMAZ, İbrahim, Dikmen S. Ümit, "Osmanlı Döneminde Yapıların Onarım ve Restorasyonunda Tasarım Ve Onay Süreci", *23.Uluslararası Katılımlı Yapı ve Yaşam Kongresi, Tebliğleri*, Mimarlar Odası Bursa Şubesi, Bursa, 2011, s.169-173.

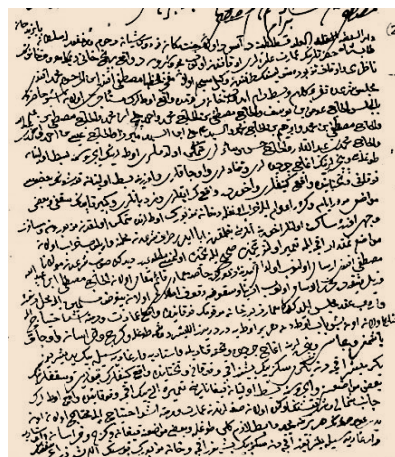
ARŞİV BELGELERİ

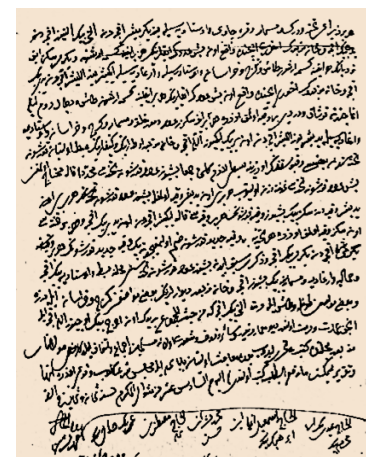
Belge 1. Ekim 1584 yılında Pirinç Han'ın içinde bulunan mescidin onarımı için yöre halkından el-Hac Halil'in mahkemeye yaptığı talebi gösteren arşiv belgesi. B.K.S. B-129, s. 139.

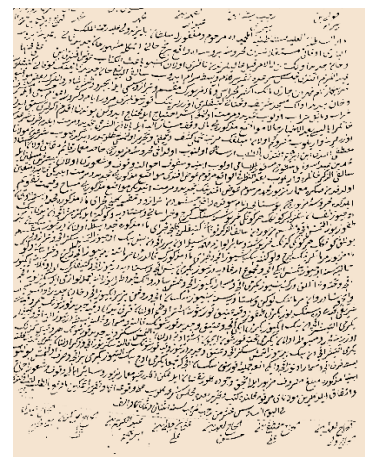
Belge 2. 15 Aralık 1567 tarihinde, Bursa Ulucami mütevellisi Sinan bin Ali tarafından onarım izni için, mahkemeye yapılan talep üzerine kurulan keşif heyetini gösterir arşiv belgesi. B.K.S. A-94, s. 36.

Belge 3. 13 Aralık 1677 tarihinde Pirinç Han'ında onarım öncesi yaklaşık maliyeti gösterir arşiv belgesi. B.K.S. B-140, s. 91

Belge 3. Devamı

Belge 4. 19 Kasım 1671 tarihinde Pirinç Han'da, onarım sonrası tahammüli keşfi gösteren arşiv belgesi. B.K.S. B-116, s. 19.

مرحوم و خورشید منیر علی پاشا...
 خود در بر سر راه واقع بیخ جلوه...
 دیوارک با نسیه جوان...
 و ترمیم آن و اجابت و برنگ...
 هر دو رقم اول...
 و خانه سلطان...
 مسکن ایله...
 هر دو رقم...
 فراع کابینه...
 او شمس...
 زبور...
 بیکار...
 خالی...
 السید...
 سید...

مرحوم و خورشید منیر علی پاشا...
 خود در بر سر راه واقع بیخ جلوه...
 دیوارک با نسیه جوان...
 و ترمیم آن و اجابت و برنگ...
 هر دو رقم اول...
 و خانه سلطان...
 مسکن ایله...
 هر دو رقم...
 فراع کابینه...
 او شمس...
 زبور...
 بیکار...
 خالی...
 السید...
 سید...

Belge 5. 28 Mart 1574 tarihinde Piriñç Han'ında, Onarım sonrası tahhammüli keşfi gösteren arşiv belgesi. B.K.S. B-90, s. 79

Belge 6. II. Murat vakfına ait marethanenin onarım sonrası çıkartılan tahhammüli keşfine ait arşiv belgesi. B.K.S. A.155, s. 75/1.

مرحوم و خورشید منیر علی پاشا...
 خود در بر سر راه واقع بیخ جلوه...
 دیوارک با نسیه جوان...
 و ترمیم آن و اجابت و برنگ...
 هر دو رقم اول...
 و خانه سلطان...
 مسکن ایله...
 هر دو رقم...
 فراع کابینه...
 او شمس...
 زبور...
 بیکار...
 خالی...
 السید...
 سید...

Belge 7. 1603 tarihinde, Sultan Murad Vakfı'nın mütevellisi Mustafa Bey tarafından, onarım sonrası yapılan talep üzerine, keşif heyetinin vakfa ait medresenin onarımı için çıkarttığı tahhammüli keşfi gösteren arşiv belgesi. B.K.S. A.155, s. 75/2

Ankara'da Eşkiya Tarafından Gerçekleştirilen Vakıf Gayrimenkullerinin Tahribatı Hakkında Bazı Görüşler(XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)

Some Ideas on the Damage of Foundation Property Caused by Bandit Groups in Ankara (XVII. and XVIII. Centuries)

Ahmet KÖÇ

Tarih Bölümü, Fen Edebiyat Fakültesi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye

Özet

XVI. yüzyıl sonlarında başlayan Celâfî olayları, XVII. yüzyılın ilk yarısında da devam etmiştir. Anadolu'da güvenlik boşluğu oluşturan Celâfî olayları sırasında hem şehir merkezlerindeki binalar yakılıp yıkılmış hem de kırsaldaki tarım faaliyetleri engellenmiştir. Ankara Sancağı, şehir merkezi ve kırsalıyla bu olaylardan büyük zarar görmüştür. Eşkiyanın Ankara'da kazandığı bu konum, daha sonraki dönemlerde sürüp sürmediği incelenmeye muhtaçtır. Karen Barkey eşkiyalığın Osmanlı devlet merkezileşmesine dolaylı katkı yaptığı fikrini savunduğuna göre, bu grupların devletle sürdürdükleri iletişimin boyutlarını anlamak gerekmektedir. XVII. yüzyılın ilk yarısında şehirde konumunu güçlendiren eşkiya gruplarının sonraki yüzyılda neden eskisi gibi hakimiyetini sürdüremediği, vakıf mülklerine zarar veremediği, geri çekilerek daha çok yol eşkiyalığına yöneldiği sorularının cevaplanabileceği temel kaynak türlerinden biri şer'îye sicilleridir. Çalışmada bahsedilen yüzyıllarda eşkiya gruplarının Ankara'da vakıf topraklarında ve gayrimenkullerinde oluşturduğu tahribat, şer'îye sicilleri üzerinden yorumlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ankara, vakıf, eşkiya, Celâfî isyanları

Abstract

Although human beings introduced foundations, the foundations are still among the works of art that human beings have harmed. Jelali events started in the end of XVI. century and continued in the first half of XVII. century. During Jelali events that caused security vacuum in Anatolia, both buildings in city center were demolished and agricultural activities in rural areas were prevented. Ankara Sancak, together with the city center and the rural areas was seriously damaged by these events. It is necessary to research whether the power that the bandits won in Ankara continues in later periods or not. Now that Karen Barkey stands up for the idea that banditry contributed to the Ottoman centralization, it is necessary to understand the dimensions of the communication that these groups had with the government. One of the basic resource types that can answer to the questions of why the banditry groups that gained power in the city centers in the first half of XVII. century couldn't maintain its dominance in the following period, couldn't harm to the foundation property, withdrew and focused more on the road bandits is court records (şer'îye records). The damage that bandit groups caused in Ankara foundation areas and real estates in the centuries mentioned in the study will be tried to be commented on by using court records.

Key Words: Ottoman, Ankara, foundation, bandits, Jelali revolt

Giriş: Çalışmanın Sınırları

Şer'îye sicillerinden hareketle hazırlanan bu çalışmada; özellikle Ankara şehrinin XVII. yüzyıl başlarından, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar geçen iki asırlık süredeki vaziyeti ele alınmaktadır. Çalışmada ön plana çıkarılmaya çalışılan iki yön vardır. Birincisi Ankara'nın XVII. yüzyıl başlarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar geçen sürede şehre ait belgelerini sunmak¹, ikincisi Osmanlı taşrasında düzeni ihlal eden eşkıyanın vakıflara verdiği zararları ortaya koyarak bu tabloyu yüzyıllara göre yorumlamaktır².

Şehirlerdeki kurumlar, sosyo-ekonomik yapılar, şehri etkileyen deprem, yangın ve isyanlarla ilgili bilgi kaynaklarımızın başında şer'îye sicilleri gelmektedir. Çünkü ister isyan, isterse bölge ileri gelenlerinin baskı/zulmü şeklinde olsun, vakıflarla ilgili her türlü ihlal; doğrudan İstanbul'a intikal ettirildiği için fermanların yazılmasına sebep olmuştur. Bu yüzden merkezden gönderilen belgeler ahalinin birbirleriyle olan ilişkilerini ve devlet karşısındaki durum ve tutumlarını gösteren belgeleri de kapsamaktadır. Dolayısıyla şer'îye sicillerini incelemeksizin Osmanlı şehirleri ve müesseseleri hakkında sağlıklı bilgiler elde etmek mümkün değildir.

Şer'îye sicilleri ışığında Ankara tarihini incelemeye geçmeden önce bir takım bilgileri vermek gerekmektedir. Çalışmada şer'îye sicilleri kullanılacağı için Ankara'nın ilk şer'îye sicili, H.990-91/M.1583-4 yıllarına aittir. Bu çerçevede araştırmanın başlangıç noktasını H.990-91/1583-84, bitiş noktası ise H.1215/M.1800 yılı olacaktır. Belirtilen tarih aralığında Ankara'nın 193 şer'îye sicili vardır. Çalışmada döneme ait şer'îye sicilleri incelenerek, eşkıyalıkla ilgili belgeler tespit edilmiştir³. Tespit edilen belgelerin hepsini bu çalışmada kullanmak mümkün olmadığından -kaynakçada da görüleceği üzere- vakıf eşkıyalığıyla ilgili 49 sicilden ve arşiv kayıtlarından faydalanılmıştır.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru tımar kadrolarının dolmaya başlaması, askerî anlamda toplumsal hareketliliğin önünün kapandığının işaretidir. Tımar sisteminin çözülmeye başlaması, Celâlî olaylarını arttırmıştır. Anadolu'da Celâlî olayları, toplumun

¹ Ankara'nın neden seçildiği sorusuna gelince; Ankara, Orta Anadolu'da önemli bir şehirdir. İklim açısından karasal ve az yağış alan bir bölgede bulunmaktadır. Ankara şehri, Anadolu yolları bakımından kuzey-güney; doğu-batı yollarının kavşağındadır. Öte yandan Ankara şehir merkezinde ve civarında ticarî hareketliliği arttıran önemli bir sektör vardır. Osmanlı ticarî hayatında tiftikten yapılan sof dokumaları o dönemde uluslararası ticaretin kıymetli ürünlerinden birisidir.

² Anadolu'da görülen eşkıyalığı sosyal bir olgu olarak ele alan çalışmalar vardır. M. Akdağ, H. İncalcık, M. Ç. Uluçay, K. Barkey ve W. J. Griswold'un çalışmaları oldukça önemlidir. Bunların dışında başka çalışmalar da yapılmıştır. Ancak yapılan bu çalışmaların çok azında eşkıyanın vakıf kurumlarına verdiği zarardan bahsedilmiştir. Eşkıya gruplarının Ankara'daki vakıflara verdiği zararı Muhammed Ceyhan, Ankara Şer'îye sicillerine göre incelemiştir. Ceyhan'ın, *Celâlî İsyanlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatin Tesbiti(Şer'îye Sicilleri Işığında)* isimli çalışması, beş şer'îye sicili üzerinden hazırlanmıştır. Araştırmacının Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu'nda sunduğu bu bildiri, kapsam olarak daha dar bir dönemi ele almaktadır. Öte yandan Efkân Uzun'un, *Osmanlı Ülkesinde Görülen İsyan ve Eşkıyalık Olayları Karşısında Alman Bazı Tedbirler Hakkında Bir Değerlendirme* isimli makalesi vakıf mülklerini tahrip eden eşkıyadan çok fazla bahsetmemektedir.

³ Ankara Şer'îye sicillerinin hemen hepsinde eşkıyalıkla ilgili en az üç-beş belgeye rastlamak mümkündür. Sicillerde sadece şikâyetler değil, aynı zamanda eşkıyalıkla ilgili emirler de vardır. 193 defter içerisinde özellikle XVII. yüzyılın ilk yarısını kapsayan defterler detaylı olarak incelenmiştir. Çünkü bu dönemde daha önce az görülen olaylar, sürekli olarak görülmeye başlamıştır. Diğer taraftan eşkıyalık hareketlerinin vakıf gayrimenkullerine verdiği zararların karşılaştırmalı olarak ele alınabilmesi için XVIII. yüzyılın da araştırmaya dahil edilmesi gerekmektedir.

yaşantısını, düzenini derinden etkilemiştir. Bir tarafta toprak düzeninin bozulmasına işaret eden Celâlî olayları, diğer tarafta sonraki yüzyılda değişimin bütün devleti kapsar şekilde yerel otoriteyi dönüştürmeye başlamasıyla âyanlık sistemi doğmuştur. Âyanlığın ortaya çıkışı, Osmanlı klasik dönem teşkilatının çözülmeye başlamasına taşradaki güçlerin yükselişine tanıklık etmektedir. O halde âyanlık dönemindeki eşkıyalık olaylarından vakıf kurumları ne derece etkilenmiştir? Sorusu ikinci kısmın temelini oluşturacaktır. XVIII. yüzyılda hemen her bölgede eski devlet memurları güç ve nüfuz elde ederek toplumu yönlendirmeye, şehirler üzerinde otorite oluşturmaya başladıklarına göre -Celâlî isyanları döneminde olduğu gibi- vakıflar üzerinde baskı unsuru olan gruplar var mıdır? Soruları cevaplanmalıdır. Bu yüzden Celâlî olaylarından başlayıp, âyanlığın gelişmesine kadar giden süreçte eşkıyaların Ankara'daki vakıflar üzerinde ne tür tahribat yaptıklarını yüzyıllara göre değerlendirmek gerekmektedir.

Konunun sınırlarıyla ilgili tekrar bir çerçeve çizmek gerekirse, burada Ankara bölgesindeki vakıf binalarına veya vakıf arazilerine zarar veren eşkıyalardan bahsedilecektir. Ankara şehir merkezinde ve kırsalında gerek küçük gruplar halinde, gerekse büyük gruplar halinde her zaman haydutlar görülmüştür. Şer'îye sicillerinden hareketle olaylara bakıldığında, eşkıyalık meselesinin Osmanlı Anadolu'sunun bir gerçeği olduğunu, bazı dönemlerde daha seyrek, bazı dönemlerde ise daha yoğun şekilde ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Çalışmada önce Celâlî olaylarının ortaya çıkışı ve bunların vakıflara verdikleri zararlar üzerinde durulacak, sonra ise Âyan, Eşraf, Türkmen, Yörük, Ekrad gruplarının oluşturduğu yol eşkıyalığı sırasında vakıf mülklerinin durumuna değinilecektir

a-Celâlî Olayları Sırasında Ankara

Kaynaklarda hukukî olarak; yol kesen, haydut ve haramilik yapan kişiler için eşkıya kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime; yol kesenlerin yanı sıra daha çok şakî(çoğulu eşkıya), Celâlî, eşirra, haramî, haramzâde, türedi, haydut ve uğru terimlerini de içermektedir. Eşkıyalığın ortaya çıkış süreci, içinde bulunulan şartlarla yakından ilgilidir. XVI. yüzyılda giderek tırmanan ve XVII. yüzyılda büyük bir problem haline gelen eşkıyalıkta nüfus artışı, halkın fakirleşmesi, ticari faaliyetlerin yoğunlaşması ve siyasî iktidarların zaafa uğramasının etkisi vardır. XV. yüzyılda Anadolu'da küçük çeteler görülüyor ise de bu durum hiçbir zaman büyük bir yıkıma yol açmamıştır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde yeniçeri askerlerinin sayısı artmış, devşirme ocağında bozulma başlamıştır. Bu süreçle bağlantılı olarak nüfusun hızla çoğalması ve çift bozanlığın artması, köylerini terk eden gençlerin teşkil ettiği sekban-saruca(levend) gruplarının sosyal ve idarî düzeni tehdit etmeye başlaması, huzursuzluğu arttırmıştır. Aynı yıllarda silah teknolojisinin gelişmesiyle birlikte XVI. yüzyıl sonlarında ateşli silahları kullanmayı bilen kişiler ön plana çıkmaya başlamıştır (Öz, 2009: 38; Uzun, 2009;195).

Tımarlı sipahilerin ihmal edilmeye başlaması köy kökenli gençleri kanunsuzluğa yöneltmiştir. Öte yandan mali sistemde devletin hazine gelirlerini arttırmak için tımar sisteminden iltizam sitemine doğru kaymaya başlaması, gelirlerin yarıdan çoğunun mültezimlerden nakit alınabilir duruma getirmiştir. Bunların yanı sıra mültezimlerin halktan daha fazla vergi toplamaya yönelmesi huzursuzluk sebeplerinden biri olmuştur. Sekban ve sarıca askerlerinin hem yeterli ücret alamadıklarını bahane ederek reaya üzerinde baskı kurması, hem de savaş sonraları terhis edilmeleri onların eşkıyalığa

yönelmesine yol açmıştır. XVI. yüzyıl sonlarından XVII. yüzyıl başlarına kadar olan sürede yoğun olarak görülen celali isyanlarında bu grupların büyük etkisi vardır (İnalçık, 1980: 48; Tabakoğlu, 1985: 213).

Celâlîlerin bu dönemde oluşturduğu korku ve endişe, şehir merkezlerinde ve kırsal bölgelerde kargaşa nedenidir. Eşkîya gruplarının kırsal alanlardaki yerleşim yerlerine, reayaya veya vakıflara ait gayrimenkullere yaptıkları saldırılar, sığınacak güvenli yer arayan halkın şehirlere doğru göçlerini hızlandırmıştır. Kargaşa sırasında şehir halkı ise yakınında bulunan kaleye çekilmiştir. Şehir merkezinde ikamet eden halk, kırsal bölgelerde yaşayan halka göre biraz daha şanslıdır. Örneğin Ankara'da şehrin yüksek kesiminde güvenliği sağlam kapılarla sağlanan korunaklı bir kale mevcuttur. Sağlam bir kalesi olmasına rağmen Ankara halkı kendi imkânlarıyla kentin etrafını surlarla çevirmiştir⁴.

Celâlî karışıklığı sırasında etrafı surlarla çevrili güvenli kaleler bulamayan köylüler, güvenlik ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kendilerine göre çözüm yolları geliştirmişlerdir. Bu çözüm yollarından ilki; kırsal bölgelerde yaşayan köylülerin, Celâlî eşkıyalığı başlayınca mal ve mülklerini bırakarak göç etmesidir. Kaynaklara göre Amasya'daki sultan II. Bayezid Vakfı'nın Murtazaabâd Kazası'na bağlı İstanos ve Erkeksu Köyleri halkının bir kısmı göç etmiş, diğer kısmı ise köylerde kalmayı sürdürmüştür. Köyde kalanların uzunca bir süre eşkıya baskısı altında kaldıkları, gelirlerine el konduğu yaptıkları şikâyetlerden anlaşılmaktadır (AŞS. 21/707:1451). Bu vakıf reayasından olup topraklarını terk eden 22 gayr-ı müslim aile, Ankara şehir merkezine yerleşmişlerdir. Aynı tarihlerde Amasya'da bulunan Sultan II. Bayezid Vakfı'nın mütevellisi ise tarımsal faaliyetleri bırakıp Ankara şehir merkezine göç eden vakıf reayasının köylerine geri dönmesi için 24 Cemâziye'l-evvel 1031/6 Nisan 1622 tarihinde mahkemedan talepte bulunmuştur (AŞS. 20/706: 230). Bu konuyla ilgili başka bir kayıt ise 7 Safer 1021/9 Nisan 1612 tarihidir (AŞS. 20/706: 238). Belgede Ankara havalisinden kaçıp gelen köylülerin, şehir civarındaki vakıf topraklarına girdikleri ve buraları işgal ettikleri yönündedir. Esasında bölgede faaliyet gösteren eşkıyanın amacı, reayanın kendisine destek vermesini sağlamaktır. Dolayısıyla reaya açısından bakıldığında eşkıyanın taleplerine olumlu cevap vermeyenlerin *cilâyı vatan/terk-i diyar* etmekten başka çaresi de yoktur.

3 Rebiü'l-âhir 1021/3 Haziran 1612 tarihinde ise Ankara'da medfûn Hacı Bayrâm-ı Velî halifelerinden Haymana-i Kebîr Nahiyesi'ndeki Kutluhan nâm karyede bulunan Şeyh Hüsameddin Zaviyesi'nin *nice zamandır istilâ-i Celâlî ile halî* kaldığı belirtilmiştir. Zaviyenin faaliyet göremez duruma gelmesi, buradaki dervişlerin dağılmasına yol açmıştır. Bu durumda vakıf şeyhinin oğulları belirsizliği azaltmak amacıyla vakıf arazilerini işleyerek gelir temin etmek istemişlerdir. Nitekim şeyhin oğulları Derviş Mustafa, Hüsameddin ve İdris vakıf arazilerini tekrar ekip biçmek için berat talebinde bulunmuşlardır (AŞS. 14/700: 1100). Aynı tarihlerde Ankara şehri kırsalında bulunan İsa

⁴ Ankara halkının; *Tavil Mehmed'den ayrılan eşkıyâ haovından kendü malları ile sûr binâ ettikleri* belirtilir (AŞS.10/696:1481). Diğer taraftan 4 Cemâziye'l-âhir 1015/7 Ekim 1606 tarihinde ise Kalenderoğlu isimli eşkıyanın beş gün süren saldırısında halk, kalede kapalı kalmıştır (AŞS. 10/696: 320). Şehir halkı, 1604 yılında Karakaş, 1605 yılında Celâlî Hasan ve 1606 yılında Kalenderoğlu'na karşı başarılı bir savunma gerçekleştirmiştir (Ergenç, 1995, 78).

Bey Fenârî Vakfı'nın Yakacık, Gökçeköy ve Kapaklı köylerindeki gelirleri reayadan toplanamamıştır (AŞS. 51/737: 588). Ankara kırsalı ile ilgili verilen bu örnekler, Celâlî karışıklığının vakıf topraklarında oluşturduğu tahribatı gözler önüne sermektedir.

Merkezî otoritenin sarsıldığı bir geçiş döneminin sonucu olan Celâlî olayları, o döneme kadar görülmemiş büyük eşkıya gruplarını bir araya getirmiştir. Sayıları hızla artan Celâlî grupları, kendi çıkarları için uygun gördükleri yerleri yağmalamışlardır. Bu dönemde bölge yöneticileri, şehir merkezlerinde ve köylerde otoriteyi tam olarak sağlayamamışlardır. İsyancılar yağma yaptıkları sırada kendilerine karşı gelen, zorluk çıkaran kişileri de cezalandırmışlardır. Neticede Celâlî grupları şehirlerdeki otorite boşluğundan faydalanarak reaya üzerinde korku ve endişe oluşturmuş, onları baskı altında tutmuştur.

Celâlî olayları sırasında Ankara şehir merkezinin durumunu ortaya koyan sicil kayıtları da vardır. Örneğin 1607 yılında Ankara halkı şehir kadısına gelerek, eşkıya saldırıları nedeniyle halkın dağıldığını belirtmiştir. Bu dönemde şehir halkının üçte birinin yer değiştirdiği düşünüldüğünde; halkın temel beklentisi mahallelerdeki nüfus yapısına göre avâriz hanelerinin yeniden hesaplanmasıdır. Zira, Ankara Kazası'ndaki mahallelerin nüfus yapısının değişmesi, reayanın avarız yükümlülüğü ile ilgilidir⁵.

Sicil kayıtlarına göre Celâlî olaylarının kırsal bölgelerde olduğu gibi Ankara şehir merkezinin deki vakıf mülkleri üzerinde de derin izleri vardır. Nitekim 10 Zilka'de 1020/14 Ocak 1612 tarihli belgede Hasan Paşa Vakfı mütevellisi Abdi b. Mustafa mahkemeye gelerek Karakaş Celâlî⁶ ve adamlarının yaktığı hanın yeniden tamir ve termimi için 50.000 akçeyi kadı huzurunda teslim etmiştir (AŞS. 13/699: 402). Daha sonra Hasan Paşa'nın Sulu Han'ı için yapılan yeni keşifte inşaat masrafı 60.980 akçe olarak gösterilmiştir (AŞS. 13/699: 667). Bu dönemde hanın, bitmeyen kısımları için vakıf cabisi Hasan b. Emir, 3.000 akçelik ilave para talebinde bulunmuştur (AŞS. 15/701: 54). Görüldüğü üzere Celâlî eşkıyası şehirde yoğun olarak kullanılan mekânlara yönelerek kendini kabullendirmeye çalışmıştır.

Adamlarıyla birlikte şehre gelen ve şehri ateşe veren Karakaş Celâlî, Ankara çarşısında Yeğen Bey Vakfı'nın dükkânını da yakmıştır⁷. Vakıf mütevellisi Edhem b. Mustafa vakıf dükkânının tamiri ve yeniden kiraya verilmesi için 30 akçe icâre-i muaccele⁸ talep etmiştir (AŞS. 15/701: 54). XVII. yüzyıl başlarında yıkılmış vakıf

⁵ Vergiye esas taban kabul edilen bir avarız hanesi genellikle 3 ile 15 hane halkından teşekkül ederdi. Eğer hane halkları zengin ise az yazılır, fakirse sayıları arttırılırdı. Kriz dönemlerinde ise avarız sayıları arttırılabilirdi. Bk. N. Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi XXXII*, s.347.

⁶ Karakaş Celâlî şehre girdiğinde şehirdeki işler durmuştur. Belgede; *on yedi gün mahkeme-i şerîfe açılmayub, kal'ada muhasara olunmağın mesâlih-i müslimîn görülmeyib muattal* kaldığı belirtilmiştir (AŞS. 9/695: 288).

⁷ Vakıf dükkânların yanması bu binalar içinde ticaret yapanları da etkilemiştir. Mahmud b. Hüseyin borcu olan üç *vukıyye ipliği* zimmî Hubî'ye ödeyememiştir. Borçlu Mahmud; *Safer ayında Celâlî geldikte aldılar. Kal'aya çıkaramadım idi* diyerek kendini savunmuştur (AŞS. 9/695: 438).

⁸ İcâre-i Muaccele, icareteyn uygulamasındaki kira bedelinin peşin ödenen kısmı olduğundan, buna peşin kira da denir. Peşin kira genellikle vakıf emlakinin gerçek değerinin yarısına eşit olup, bunların tamirine harcanması gereken meblağdır (Yediyıldız, 2003: 136).

mülklerinin yeniden sektöre kazandırılabilmesi için yıkılan binaların tamiri karşılığında kiraya verilebilmesi için icâreteyn usûlü⁹ geliştirilmiştir (Ceyhan, 2012: 371).

15 Şevval 1032/Temmuz-Ağustos 1623 tarihli belgede ise Ankara Kalesi Dizdarı merhûm Musa Ağa Evkâfı'nın mülklerinin zarar gördüğü ifade edilmektedir. Vakıf mütevellisi el-Hâc Hasan b. Abdurrahman; Yorgancılar Çarşısı'ndaki iki adet dükkanın Celâlî olayları sırasında yakıldığını ve 20 seneden beri kullanılmadığını ifade etmiştir¹⁰. Ankara Çarşısı'ndaki dükkanların birbirine bitişik vaziyette olması, Celâlî isyanlarında büyük bir kısmının kısa sürede yanarak yok olmasına yol açmıştır.

23 Receb 1033/14 Mayıs 1624 tarihinde ise Abaza Mehmed Paşa isyan ederek askerleriyle birlikte Ankara şehrine gelmiştir¹¹. Sultan II. Osman'ın vefatında yeniçeri askerlerini suçlayan Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa, harekete geçerek önce Sivas'ı ele geçirmiş, sonra büyük bir asker grubuyla Ankara şehrini kuşatmıştır. Abaza Mehmed Paşa şehri kuşatarak, kısa sürede kaleye ulaşması endişeleri arttırmıştır. Bu sırada kaleyi kahramanca savunan kişilerin, kuşatma sona erdikten sonra gayretlerinden dolayı ödüllendirilmeleri tehlikenin büyüklüğüne işarettir. Kalenin savunması sırasında dervişleriyle birlikte büyük gayret gösteren ilmiye sınıfından Seyyid Ahmed, *Ankara Damga Mukataası*'ndan verilen günlük on akçe tahsisatla taltif edilmiştir (AŞS. 21/707:1446 ve 1449). Eşkîya gruplarına karşı şehrin savunulmasında halkla birlikte ulema sınıfının *ziyade hizmet eylediği* sicillerde açıkça belirtilmiştir (AŞS.21/707:1453- 1485 ve 1515).

Abaza Mehmed Paşa ve askerlerinin şehirde oluşturduğu karışıklık, halkın karşı karşıya kaldığı tehlikeyi gözler önüne sermektedir. Eşkîyanın kaleyi kuşattığı sırada hemen yanı başında bulunan çarşılar da bundan etkilenmiştir. Olaylar Ankara Çarşısı'ndaki en büyük vakıf külliyesi olan Mahmud Paşa'nın mülklerine gelip dayanmıştır. Sicil kaydında vakıf mülklerinin; *harab olup mahlûl olmağla 1036 tarihiyle müverrih tecdîd-i icâre-i muaccele ile muâmele olunmak için* temessük verildiği belirtilmiştir (AŞS. 29/715: 453). Eşkîya tahribinin şehirdeki vakıflar üzerinde farklı örnekleri vardır. Örneğin, Abaza Mehmed Paşa'nın askerleri 21 Receb 1033/9 Mayıs 1624 tarihinde Nalbantoğlu Muallimhanesi Vakfı'nın Eskiciler Çarşısı'nda bulunan dükânını da yakmıştır. O dönemde vakfın kendi dükânını tamir etmeye gücü olmadığından;

⁹ İcâreteyn, çift kira anlamına gelmektedir. Muhtemelen XVI. yüzyıldan itibaren uygulanan bu kira sistemine göre, ancak işletilemeyecek bir hale düşmüş vakıf emlakın tekrar kiralanmasında uygulanmıştır. Bazı vakıfların gelir kaynağını teşkil eden gayrimenkuller bazen öyle harap bir hale geliyordu ki gelirleri, vakıf emlakın gerekli bakım ve onarımına kâfi gelmiyordu. Bu yüzden XVIII. yüzyılda vakıf gayrimenkullerinin işletilmesinde en çok kullanılan kiralama usulüdür (Yediyıldız, 2003: 136).

¹⁰ ...*Yorgancılar Çarşısında vakı' bir tarafı merhûm Mahmud Paşa Evkâfı'na ve ardi viraneye ve tarafeyn-i taraf-ı tarîk-i âmme müntehi olub iki bab dükkan Celâlî istilasında ihrak oldukda tamirine vakfın müsâadesi olmamak ile yiğirmi seneden ziyâde hâlî ve muattal*" olduğu belirtilmiştir (AŞS. 21/707: 224).

¹¹Abaza Mehmed Paşa, 1621 yılında Sultan II. Osman'ın öldürülmesinde Yeniçeri askerlerini sorumlu tutmuştur. Yeniçerilerin, padişahın katlinde parmağı olduğunu düşünen Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa, bu grubun üstesinden gelmek için çevresine topladığı sekbanlarla Erzurum'da Yeniçerileri imha etmeye kalkışmıştır. Yeniçeriler arasında huzursuzluk başlayınca, Abaza durumdan istifade ederek bir yandan sancaklara kendi adamlarını görevlendirmiş, diğer yandan da halktan vergi toplamaya başlamıştır. Kendisine katılımlarla yaklaşık otuz bin askere ulaşan Abaza Mehmed Paşa, Sivas'ı ele geçirerek Ankara üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştır. Abaza Mehmed Paşa, IV. Murad'ın padişah olmasıyla Kayseri yakınlarında Osmanlı ordusuna yenilmiştir. Daha sonra af dileyen Abaza Mehmed Paşa, padişah tarafından affedilerek Erzurum Beylerbeyliği görevini sürdürmüştür. Bk. Mücteba İlgürel, "Abaza Mehmed Paşa", DİA. I, İstanbul, 1988, 11-12.

Mehmed ve Himmet isimli kiracılara arsa üzerine yapacakları dükkân kendi mülkleri olmak kaydıyla kiraya verilmiştir (AŞS. 21/707: 371). XVII. yüzyılın ilk yarısında Abaza Mehmed Paşa'nın askerlerinin tahrip ettiği bir diğer vakıf gayri menkûlü ise Eskiciler Çarşısı'ndaki musluk vakfına ait dükkândır. Vakıf dükkânı, yakınında bulunan Mahmud Paşa Vakfı'na ait dükkânlarından daha küçük olmasına rağmen, söz konusu vakfın malî zayıflığı yüzünden ancak, Şaban 1033/Mayıs-Haziran 1624 tarihinde tamir edilerek kiraya verilebilmiştir (AŞS. 21/707: 382).

Abaza Mehmed Paşa ve adamlarının Ankara Çarşısı'na verdiği zarar bunlarla sınırlı değildir. Bu dönemde Merhum Hemhüm Vakfı'nın mütevellisi Memi Çelebi b. Ali, mahkemeye gelerek Abaza Mehmed Paşa'nın askerlerinin vakıf dükkânlarını yaktığını belirtmiştir. Vakfın, Celâlî etkisini üzerinden atabilmesi için vakıf mütevellisinin, Ankara kadısına giderek dükkânları tamire güçlerinin olmadığını belirtmesi gerekmiştir. Nihayet şehir kadısı huzurunda müteveli Memi Çelebi b. Ali, vakıf dükkânlarını Ahmed ve Seydi Ali isimli kişilere 30 yıllığına icâre-i tavile¹² ile kiraya verilmiştir (AŞS. 21/707: 384).

Ankara Çarşısı'nın *Yukarı Yüz* kesiminde tahrip edilen yapılardan bir diğeri ise, XV. yüzyılda Anadolu Beylerbeyi olarak görev yapmış olan İshak Paşa Vakfı'nın yapılarıdır. Ankara'da İshak Paşa Vakfı'nın Tahtakale Hamamı yakınında bulunan iki adet dükkânı, Abaza Mehmed Paşa'nın askerleri tarafından yakılmıştır. Dükkânların tamirine vakfın imkanı olmadığından -diğer vakıfların yaptığı gibi- bu vakıfta da icâreteyn uygulaması devreye sokulmuştur. Buna göre 100 akçe icâre-i muaccele ve senede 30'ar akçe icâre-i müeccele karşılığında vakıf dükkânları İbrahim Ağa b. Halil'in oğlu Hamza'ya kiraya verilmiştir (AŞS. 22/708: 168).

Öte yandan Abaza Mehmed Paşa isyanına destek veren Celâlîler, vakıf mülklerini yakıp yıktıkları gibi, vakıfların nakit paralarına da saldırmışlardır. Evâhir-i Cemâziye'l-âhîr 1035/Şubat-Mart 1626 tarihinde Hammamî el-Hâc Ahmed'in Ankara'da yaptırdığı cami vakfına ait asl-ı mâldan¹³ olan 60.000 akçenin bir kısmı gasp edilmiştir (AŞS. 22/708: 283). Uluçay'a göre bu dönemde belirsizliğin fazla olmasının bir diğer sebebi ise; pek çok kişinin gasp yapmak için karışıklığı fırsat bilerek yağmaya girişmesidir (Uluçay, 1944: 75).

Abaza Mehmed Paşa isyanında vakıf dükkânları ve hanların yanı sıra, şehirdeki çok sayıda özel mülk de zarar görmüştür¹⁴. Ticarî mekânlar içerisinde halkın yoğun olarak kullandığı alanlar eşkiya tarafından tahrip edilmiştir. Bunların dışından çarşı merkezine bitişik vaziyette bulunan konut alanları da Celâlîler tarafından yakılmıştır. Nitekim Zal Paşa Vakfı'na ait ev yakıldıktan ancak, 29 Cemâziye'l-âhîr 1035/28 Mart 1626 tarihinde Pavlo v. Yasef isimli zimmîye 200 akçe icâre-i muaccele ve senede 120 akçe icâre-i

¹² Uzun süreli olarak yapıları kiralama şeklidir. Bir maslahata veya vâkîfın şartına dayanmadıkça vakıf akarı bir seneden, vakıf arazisi de üç seneden fazla müddetle kiraya verilemezdi. İcâre-i vâhideli bir vakıf akarın muayyen sebeplerden biriyle üç seneden fazla müddetle veya daimi olarak icârından ibarettir (Ünal, 2011:339)

¹³ Vakfın ana parası, sermayesi demektir.

¹⁴Ankaralı Ali b. Mehmed, Abaza Mehmed Paşa'nın askerlerinin bütün mal ve erzağını yağmaladığını ifade etmiştir (AŞS. 21/707: 377). 13 Şaban 1032/12 Haziran 1623 tarihinde ise Musa b. Mehmed mahkemeye gelerek özel mülkü olan dükkânın Celâlîler tarafından yakıldığını belirtmiştir (AŞS. 21/707: 153).

müeccele¹⁵ ile kiraya verilebilmiştir (AŞS. 22/708: 205). Aynı şekilde, Karaca Paşa Vakfı'nın cami kapısı aydınlatması ve çeşmesinin bakımı için tahsis edilen dükkânın eşkiya tarafından yıkılmasından sonra vakıf mütevellisi üç sene sonra mahkemeye gidebilmiştir. O yıllarda vakıfların gelir-gider bütçeleri çoğu zaman ucu ucuna denkleştirildiği için vakıfların yıkımların ardından kısa sürede toparlanması mümkün olamamıştır (AŞS. 23/709: 267).

Celâlî isyanı sırasında askeriler¹⁶, şehir ileri gelenleri, din adamları¹⁷ ve halk işbirliği içinde hareket etmiş olmasına rağmen, olaylar kısa sürede önlenememiştir. Şehirde; *"nice def'a men' ettiğinden"* eşkıyalık olayları bitmesi gerekirken, bir süre sonra tekrar ortaya çıkmıştır. Celâlî eşkıyalığının farklı zamanlarda şehrin farklı bölgelerinde ortaya çıkması, olayların tam olarak bitirilemediğini göstermektedir. Olayların ortaya çıktığı ilk zamanlarda şehrin yukarı yüz olarak ifade edilen kısmı olaylardan etkilenmişken, daha sonraki süreçte şehrin dışında bulunan yapılar da eşkiya tarafından tahrip edilmeye başlanmıştır. Nitekim Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1036/Ocak-Şubat 1627 tarihinde Ankara şehrinde yaş sebze ve meyvenin satıldığı Kapan Hanı eşkiya tarafından yakılmıştır. İsa Bey Fenârî Vakfı'na ait olan Kapan Hanı yakılınca, uzun süre tamir edilmeyi beklemiştir (AŞS. 23/709: 855).

Celâlî eşkıyası şehir dışında bulunan Doğanoglu Mahmud Bey Zaviyesi'ni de tahrip etmiştir. Zaviye binası eşkiya tarafından büyük oranda tahrip edilmiş ve bu durum, 23 Cemâziye'l-âhir 1035/22 Mart 1626 tarihinde kayda geçirilmiştir (AŞS.22/708:178). Benzer şekilde, Celâlîlerin baskınlarından Hemhüm Vakfı'nın aldığı zarar, daha büyüktür. Vakıf mütevellisi Memi Çelebi, Bazar-i Ganem Çarşısı'nda bulunan dükkânların eşkiya tarafından yakıldığını ifade ederek, buradaki dükkanların ancak icâreteyn usûlü ile tamir edilebileceğini kadı huzurunda ifade etmiştir (AŞS.23/709: 26).

Yüzyılın ortalarına doğru sipahilerin destek verdiği Celâlîler, Ankara'da sof ticaretinin yapıldığı mekânları doğrudan hedef almaya başlamıştır. Evâhir-i Zilhicce 1036/Ağustos-Eylül 1627 tarihinde gönderilen bir hükümde, eşkıyanın yaptığı yıkımın ardından daha büyük toplumsal sorunların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Buna göre; *Mahmud Paşa-yı Velî Vakfı dükkânlarına bazı kimesneler icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele ile tasarruf iken eşkiya istilasında dükkânlar bi'l-külliyeye harab olup binalardan kat'ân eser kalmayub, hâlî ve muattal kaldıktan sonra arâzi-i mezbûreyi mütevellî-i vakf zabt ve mâl-ı vakf ile ma'mûr ve abâdân etmek icâb iderken arâzi-i mezbûrun üzerinde izn-i mütevellî olmadan fuzûlen bina ilhâk edilmiştir* (AŞS. 23/709: 746). Anlaşıldığı kadarıyla; Celâlî olayları sırasında yaşanan siyasi belirsizlik nedeniyle Mahmud Paşa Vakfı'na ait çarşıların yerine mütevellînin izni olmadan bina yapmak isteyen fırsatçılar ortaya çıkmıştır.

¹⁵ İcâre-i müeccele tecil edilmiş, ertelenmiş kira demektir. Aslında normal bir kira bedelinden çok düşük olan icâre-i müecceleyle değiştirilmek de mümkün değildir (Yediyıldız, 2003: 136).

¹⁶ Celâlîlere karşı verilen başarı mücadelesi kimi zaman askerî manada terfileri beraberinde getirmiştir. Küçük Haymana Voyvodası Devran Ağa, eşkiyaya karşı gösterdiği başarılı koruma sayesinde sancak beyliğine tayin edilmiştir. Bk. Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 67.

¹⁷ Ankara şehrinin Celâlîlerden korunmasında şehir kadısının büyük bir rolü vardır. 1603 yılında Ankara'yı Küçük Hüseyin isimli eşkiya kuşattığında, şehirde köşebendler ve metrisler yapıp koruyan şehir kadısı olmuştur. Yine Celâlî Hasan'ın şehri 80.000 kuruş haraca bağladığında bu sorunun çözülmesinde şehir kadısı yine ön plandadır. Bk. Ö. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 87.

Mahmud Paşa Vakfı'nın binaları ile ilgili; Evâhir-i Rabî'ü'l-evvel 1037/Kasım-Aralık 1627 tarihli belgede; H.1022/M.1613 tarihinde sof ticaretinin merkezi olan dükkânların yandığı, aynı dükkânların H.1036/M.1626 tarihinde ise Celâlîler tarafından yeniden ateşe verildiği ifade edilmiştir. Bu sırada vakfın, At Pazarı'na açılan kısmındaki; Sûk-ı Sipâh, Sûk-ı Kaftancıyân ve Sûk-ı Yahudiyân çarşılarında bulunan dükkânlarının tamamı yıkılmıştır. At Pazarı tarafındaki dükkânların bir kısmı, 240 akçe icâre-i muaccele ve 20 akçe icâre-i müeccele ile kiraya verilebilmiştir (AŞS. 29/715: 453). Osmanlı'da ehl-i örf yani askerî sınıfa mensup kişilerin karıştığı eşkıyalık hareketlerinde Ankara şehrinin ticarî mekânları hedef alınarak ticaret kısıtlanmıştır. 17 Rebî'ü'l-evvel 1047/9 Ağustos 1637 tarihinde şehir halkı, henüz daha Celâlî olaylarının etkisini üzerinden atamamıştır¹⁸.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Ankara şehrinde görülen Celâlî olayları biraz daha azalmıştır¹⁹. Nitekim bu tarihlerde Celâlîlerle ilgili bulabildiğimiz tek kayıt Evâhir-i Zilka'de 1076/Mayıs-Haziran 1666 tarihidir. Askerî sınıfa mensup kişilerin çıkardığı veya destek verdiği Celâlî olayları, XVII. yüzyılın ikinci yarısında azalarak devam etmiştir. Evâhir-i Zilka'de 1076/Mayıs-Haziran 1666 tarihinde Ankara Çarşı'sında Mahmud Paşa Vakfı'na ait 100 dükkânlı bedestenin tahrip edilerek mallarının yağmalanması, eşkıyalığın az da olsa varlığına işarettir. Olaylar sırasında aynı vakfa ait Sûk-ı Takyeciyân gibi, bedestenin batı tarafında bulunan Sûk-ı Kuyumcuyân ve Sûk-ı Kuşakcıyân çarşılarının bu yapıya bitişik vaziyette olmaları nedeniyle tahrip edilmişlerdir. Belgelere göre, XVII. yüzyılın ikinci yarısında şehir merkezinde eşkıya grupları bedesteni mesken tutmuşlardır²⁰.

b-Eşkıyalık Açısından XVIII. yüzyılda Şehrin Görünümü

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ağır yenilgiler, ekonomik krizler ve idarî zafiyetlere rağmen, Celâlî olayları yüzyılın ikinci yarısında giderek azalmıştır.

Bu durumun belki de en önemli sebeplerinden birisi, Osmanlı üretim ilişkileri ve siyaset biçimindeki değişim ile devlet-toplum arasındaki bağlantının yeni forma dönüşmesidir. XVII. yüzyılda adem-i merkezileşme olarak ifade edilen taşradaki yerel unsurların siyasete ve idareye daha fazla entegre olması, toplumsal ve siyasî açıdan rahatlamaya yol açmıştır. Yerli âyanların güç kazanmaları devletin taşrayı daha iyi kontrol altına almasına, halkla ilişkilerinde daha fazla âyanlara dayanmasına olanak sağlamıştır (Quataert, 2005: 159).

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde güçlü yerel hanedanların ortaya çıkması, devlet-toplum ilişkilerini değiştirmemiştir. Bu süreçte devlet malî ve idarî yetkileri

¹⁸Belgede; *Celâlîlik üzere iken katl olunan Abaza Hasan'ın ve yine Celâlîye tabî' olub katl olunanların ve firar üzere olanların cümle emvâl ve erzak ve eşyası ve çiftlikler beytû'l-mâle bırakıldığı ifade edilince şehir halkının korku ve endişeleri bir nebze azalmış olmalıdır* (AŞS. 45/731: 490).

¹⁹Daha XVII. yüzyıl başlarından itibaren Celâlî olaylarının azalmaya başladığı Hülya Taş tarafından ifade edilmektedir. Bk. XVII. Yüzyılda Ankara, s. 109.

²⁰Belgeye göre; *Merhûm Mahmud Paşa'nın vilâyet-i Anadolu'da nefis-i Ankara'da vakî' mezbûrun Bezzazistanı olub 15 seneden berü mütecâviz olub vakfa kadr olduğu arz olunmakta bedestene tasallut olan eşkıyaları bedestenden def etmek babında hattı hümayun sadır olmuştur* (AŞS. 56/742: 947). Vakıfla ilgili 23 Zilka'de 1084/1 Mart 1674 tarihli fermanla ise, vakıf bedestenin eskisi gibi vakıf tarafından kiraya verilerek işletilmesi hususu ifade edilmiştir.

dağıtarak taşrada devlete olan bağlılığı güçlendirmiştir. Taşradaki yeni güç ilişkileri, bir yandan toplum içinde servet sahibi olmayı, diğer yandan da merkezî iktidara yakın olmayı zorunlu kılmıştır. Yerel hanedanlar ve âyanlar elde ettikleri idarî ve malî gücü devam ettirebilmek için devletle uzlaşmaya ve taşradaki dengeleri sürdürmeyi politika haline getirmişlerdir. Taşrada âyanların güçlerini ve saygınlıklarını belirleyen en önemli faktör, savaş zamanlarında devletin asker taleplerini karşılamalarıdır. Bu yüzden her âyan ailesi aynı zamanda çevresinde kalabalık bir grup bulundurmaya zorunda kalmıştır. Askerî gücün hem devlet katında hem de toplum nezdinde itibar gördüğünün farkında olan âyanlar, kazandıkları itibarla etraflarını denetlemeye başlamışlardır.

Kazalarda bulunan resmi âyanlar merkezî idarenin asker işlerini görürken diğer taraftan da devletin vergilerinin toplanmasına yardımcı olmuşlardır. Âyanların devlet adına haktan vergi toplaması en fazla suistimal edilen, yolsuzluk yapılan kısımdır. Halka vergi yükleyen âyanlar, kendileri için de ücret koymak suretiyle devletin istediği vergileri, birkaç kat daha fazla toplamak suretiyle bunları devlet görevlileri ve kendi adamlarıyla paylaşmışlardır. Âyanların defterlerden yazan miktardan daha fazla vergiyi halktan talep etmesi, sürekli yeni şikayetlere konu edilmiştir (Özkaya, 2014: 254). Âyanlar hakkında yapılan şikayetlerin çoğunu fazla vergi toplama meseleleri oluşturduğu; Ahi Şerafeddin Vakfı mütevellisi Seyyid Hafız Mehmed'in şikayetinden anlaşılmaktadır²¹. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında âyanlar, şehir ileri gelenlerinin veya halkın istediği kişilerden olmaktan çok, zorbalardan seçilmeye başlayınca devlet işleri de gereği gibi yürümez duruma gelmiştir. Kimi zaman şehirdeki kadı, naib, vali, müftülerin âyanlarla birlikte hareket ettikleri düşünüldüğünde halk üzerindeki baskıları da artmıştır (Özkaya, 2014: 213).

Âyanların devlet ile yaşadıkları idarî ve malî sorunlara rağmen, onların kendi bölgelerinde yerel bir idareci oldukları ve oralarda kendi otoritelerini sürdürdükleri görülmektedir. Güçlü yerel otoritenin âyanlar tarafından tesis edilmesi hem şehirlerde hem de kırsal bölgelerde kontrolü ele geçirmeleri eşkıyanın konumunu da etkilemiştir. XVIII. yüzyılda âyanların güçlenerek şehirlerde yerel otoriteler haline gelmesi, eşkıyanın eskiden olduğu gibi merkezî hükümet ve yerel hanedanlarla ya çatışma yada uzlaşma yolundan birini tercihe zorlamıştır (Ertaş, 2009: 150).

Öte yandan âyanların yerel otorite olmalarının yanında, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen yeni şartlara bağlı olarak, merkezden atanan idarecilere göre yerli idareciler, daha avantajlı duruma gelmişlerdir. Bu durum taşradaki eşkıyalığı da doğrudan etkilemiştir. Eski dönemlerde merkezden atanan idarecilerin görev bölgelerini tanınamaları, eşkıya için bir avantaj oluştururken, yeni dönemde bölge halkıyla yakın bağları olan âyanlar karşısında eşkıyanın barınma imkanını azaltmıştır. Eşkıyalar bu sebeple merkezî iktidarı zor durumda bırakacak büyük olaylara girişemedikleri müddetçe bir şekilde yerel otorite ile anlaşma yolunu seçmek zorunda kalmışlardır (Ertaş, 2009: 151). Bu yüzden olsa gerek; XVIII. yüzyılda eşkıyalığın şekli değişmeye başlamıştır.

²¹ Vakıf mütevellisi vakfiyede belirtilen altı köyün resmi öşür, cürm-ü cinâyet ve diğer vergilerinin kanunsuz olarak âyanlar tarafından alındığını ifade etmiştir(AŞS. 207/893:211).

Âyanların güçlenmesi zaman içerisinde onların isimlerinin eşkiya grupları ile zikredilmesini beraberinde getirmiştir. Bu gruplar arasında oluşturulan işbirliği celâli döneminden farklı bir eşkiyalık anlayışını geliştirecektir. Âyanların bazı durumlarda eşkiyaları kullanarak çıkar temin etmeleri, varlıklarını sürdürebilmek adına onları zararlı faaliyetlere yönlendirmiştir. Dolayısıyla XVIII. yüzyılda kimi zaman zülüm ve zorbalıkları âyanlar yapıp faaliyetleri devlet güçleri tarafından engellenmeye çalışılırken²², kimi zaman da âyanların bizzat devlete destek oldukları, kendi bölgelerindeki eşkiya gruplarının ortadan kaldırılması için gerekli çabayı gösterdikleri gözlerden kaçmamaktadır.

Halktan zorla vergi toplayan, yağma yapan ve böylece halkın şikâyet etmesine neden olan âyanlar ve mütegalibeler, XVIII. yüzyılda özellikle askerî ve ekonomik nedenlerle devlette görülen otoritesizlik ve zaaflardan faydalanarak belirgin duruma gelerek, kanunsuz yollara sapsmışlardır (Kaya, 2013: 59). Zamanla âyanlar gibi voyvodalar ve çıkar temin etmek isteyen diğer devlet memurları da mücadelelerini eşkiya gruplarına dayandırmayı başarmışlardır. Ankaralı âyan ailesinden olan Muslupaşazâde ailesi böyle bir uygulama ile şehirde gücünü ispat etmeye çalışmıştır²³(AŞS. 123/809: 252). XVIII. yüzyılda Muslupaşazâde Salih Bey'in oğullarından Mehmed Bey, Niğde Livası mutasarrıflığı iken, kardeşi Osman Bey ise Ankara'da âyanlık mücadelesi ile ön plana çıkmıştır. Ankara'da Muslupaşazâde Salih Bey ve çocukları eşkiyalık faaliyetlerinde bulunarak, âyanlıklarını ispat etmeye çalışmışlardır²⁴(AŞS. 123/809: 144). Diğer taraftan Mimarzâde ailesinin durumu da Muslupaşazâde ailesinden farklı değildir. Mimarzâde Mehmed Şakir Efendi'nin halk üzerinde etki ve gücünü gösterebilmek adına eşkiya grupları ile beraber olup, halkı sindirmeye çalışması merkezî yönetimle arasını açmıştır (AŞS. 159/845:95). Mimarzâde Mehmed Şakir Efendi'nin çocukları da Ankara ahalisine ve bölge vakıflarına bir takım zorluklar çıkarmıştır. Sicillere göre Mimarzâde Mehmed Şakir Efendi'nin vefatından sonra çocukları Abdullah, Salim, Arif ve Ali Efendiler; Ankara'da Hıdırlık ve Baba Çeşnigir Vakıflarının arazilerini *babamızdan intikal etti* diyerek zorla zapt etmişlerdir. Vakıfların gelirlerine el koyan, kurumları iş göremez duruma getiren bu ayan ailesinin durumu İstanbul'a şikâyet edilmiştir (AŞS.186/872: 175).

Âyanlığının yanında, şehirde mütesellimlik görevini de sürdüren Müderriszâde Ahmed Efendi'nin şehir halkına yaptığı zulüm ve vergi toplarken devlete verdiği zarar,

²²Örneğin Maraş beylerbeyi Rişvanzâde Süleyman Bey'in ölümü üzerine şehirde nizama uymayan işler görülmeye başlanmıştır. 1764 yılında Rişvanzâde Süleyman Bey'in vefatı ve Mütesellim Bayezidzâde Numan Bey'in Maraş'ta olmadığı bir zamanda Zülkadiroğlu Süleyman Bey, askerleriyle Maraş beylerbeyinin sarayına girerek hem Numan Bey'e hem de Rişvanzâde Süleyman Bey'e ait mal, eşya ve parayı yağmalamıştır (Söylemez, 2007: 75).

²³ Âyanların eşkiyalıkla ilgili tavırları Anadolu'da ve Rumeli'de birbirinden farklılık göstermektedir. Örneğin XVIII. yüzyıl sonlarına doğru dağlı eşkiyalığı gelişmeye başlamıştır. Rumeli'de daha yaygın olan dağlı eşkiyalığını âyanlar himaye etmişlerdir. Rumeli'deki dağlı eşkiyalığı yüzünden halk yerini yurdunu terk ederek göç etmiştir. Sultan II. Mahmud'un merkezî otoriteyi güçlendirmeye başlamasıyla Rumeli'de yaygın olan dağlı eşkiyalığı zamanla azalmıştır. Bk. M. İlgürel, "Osmanlılarda Eşkiya", DİA. XI, İstanbul, 468.

²⁴Halktan zorla vergi toplayan, vergi vermeye yanaşmayanları cezalandıran Muslupaşazâde Salih Bey'in faaliyetleri şikâyetlere konu edilmiş ve akabinden Murtazaâbad Nahiyesi'ne bağlı Mirgazi Köyü'ndeki Salih Bey'in bütün mallarının müsadere edilerek idamına karar verilmiştir (AŞS. 134/820: 389).

onun kısa süre sonra Bursa'ya sürgüne gönderilmesine yol açmıştır²⁵ (AŞS.190/876:239). Müderriszâde Ahmed Efendi'nin sürgüne gönderilmesinden sonra boşluğu, Nakkaşzâde es-seyyid Ali Ağa doldurmuştur. Nakkaşzâde es-seyyid Ali Ağa kendisinden önce âyanlık iddiasında bulunanların başlarına gelen olayları bildiği için Ankara civarında eşkıyalık yapan levendlerle işbirliğine girişmemiş tam aksine, onları yakalatarak şehir kadısına teslim etmiştir²⁶ (AŞS.196/882:152).

XVIII. yüzyılda Ankara'da âyanlık yapan ailelerin faaliyetleri sosyolojik olarak farklı yönlerden ele alınmalıdır. Şimdiye kadar âyan denince halka eziyet ederek onlardan zorla vergi toplayan, eşkıya grupları ile işbirliği yapan aileler akla gelmiştir. Oysa âyan ailelerinin ömrü hayatları sadece zorbalık, eşkıyalık gibi kötü işlerle sona ermemiştir. Âyan aileleri hakkında oluşan olumsuz imaja rağmen, onların iyi işler yaptığını gösteren bir takım güzel hasletleri de vardır. Âyan aileleri içinde yaşadıkları toplum için faydalı yatırımlar yaparak hayırseverliklerini göstermişlerdir. Bu manada Ankara'da âyanlık iddiasında bulunan ve reyaya eziyet etmesi sonucunda sürgüne gönderilen Müderriszâde²⁷ ailesi, Ankara'daki cami ve medreseleri desteklemiştir. Yine Nakkaşzâde²⁸ ailesinin uygulamaları da bundan farklı değildir. Aile mensuplarından Ali oğlu Seyyid İbrahim, Odabaşı Köyü'ne cami yaptırmıştır. Âyan aileleri içinde Mimarzâde ailesi oldukça ilginçtir. Buldukları bölgede bir takım vakıf mülklerini gasp ederek, gelirlerini toplamak suretiyle onları iş göremez duruma getiren Mimarzâde es-seyyid Mehmed Şakir Efendi'nin²⁹ hayatının sonlarına doğru Arasta Mescidi ve Medresesi dışında Erzurum Mahallesi'ndeki camiye yaptığı yardımlarla isminden bahsettirmiştir (AŞS. 219/905:99). Benzer şekilde Muslupaşazâde³⁰ ailesi mensupları da şehirdeki dini yapıları desteklemiştir.

²⁵ XIX. yüzyıl ilk yarısında Mimarzâde Abdullah Efendi sof tüccarlarına zorluk çıkarmış, Ankara Damga Mukatası'na gitmesi gereken vergileri gasp etmiştir. Mimarzâde Abdullah Efendi hakkında sof tüccarların yaptığı şikayetler üzerine Kütahya Kalesi'ne hapsedilmesi emredilmiştir (AŞS.190/876: 326).

²⁶ Şehir yöneticileri Ankara'da eşkıyalığın önlenmesi için cami imamları ile birlikte çalışmışlardır. İmamlar buldukları köylerde halkın temsilcileri olmuşlardır. Bu yüzden imamlar, devletin düzeninin devamı için gelen emirlere destek verdikleri gibi eşkıyaya karşı halkın desteğini de talep etmişlerdir. Bu devirde imamların sadece eşkıyaya karşı devlete sözlü destek vermeleri yeterli değildir; aynı zamanda imamlar, devletin eşkıya takibi için gönderdiği paşalara aynî ve nakdî yardımlarda bulunmuşlardır (AŞS. 72/758: 115).

²⁷Ankara'da Müderriszâde ailesinden bazı kişiler çeşitli vakıflarda görev yapmışlardır. Şefik Efendi, Debbâğhane Camii'nde kürsü şeyhliğini yapmaktadır (AŞS.381/1067:62). Aile mensuplarının Ankara'da hem Kamerüddin Medresesi'ne hem de Zeynel Âbidin Efendi Cami ve Medresesi'ni destekledikleri Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki kayıtlardan anlaşılmaktadır (VGM. Deft. 384/134 - 372/109 ve 2624/35).

²⁸ Nakkaşzâde Ali oğlu Seyyid İbrahim'in Odabaşı Köyü Camii'ni yaptırdığı bilinmektedir (AŞS. 179/865:182 ve BOA. EV. MKT. CHT.189/63)

²⁹ Ankara'da Mimarzâde Hanı'nı yaptırmışlardır (AŞS. 187/873: 122). Ankara Çarşısı'nda Mimarzâde es-seyyid Mehmed Şakir Efendi Vakfı'na bağlı Arasta Mescidi vardır (AŞS.240/926:123). Aynı vakfın İmaret Mahallesi'nde Medresesi de bulunmaktadır.(AŞS. 300/986:429). Medreseden başka Mimarzâde es-seyyid Mehmed Şakir Efendi Vakfı, Erzurum Mahallesi Camii'nin 5 akçeye vaizini maaşa bağlamıştır (AŞS. 317/1003:186). Vakfın çeşmesinin de olduğu bilinmektedir.

³⁰ Bazar-ı Ganem Çarşısında Muslupaşazâde Hanı yapılmıştır(AŞS. 192/878: 249). Hanın etrafında bulunan üç dükkan Taceddin ve hayali Ahmed Paşa camilerinde Kur'ân- Kerim okumaları için vakfedilmiştir. Daha sonra burada Sun'iyye Medresesi kurulmuştur(Özdemir, 1986: 35 ve BOA. EV. MKT. CHT. 22/71). Ayrıca aile mensupları Murtazaâbad Kazası'na bağlı Mirgazi Köyü'nde de cami yaptırmışlardır.

XVIII. yüzyılda şehir merkezlerinde yöneticilerin sağladığı otorite nedeniyle eşkıyalık hareketleri yön değiştirmeye başlamıştır. Şehirlerde eşkıyalığın azalmasında âyanların kurduğu otoritenin önemli etkisi vardır. Bu yüzden olsa gerek âyanlık devrinde eşkıyalık kırsal bölgelerde görülmeye başlanmıştır. Ankara'da eşkıyalık özellikle iki noktada yoğunlaşmıştır. Bunlardan birincisi; Ankara şehrinin doğusunda yaşayan Yörük, Türkmen ve Ekrad aşiretlerin yaşadıkları bölgelerdir. Vadi ve dağlık bölgelerde yaşayan bu gruplar, bölgeden geçen tüccarların yollarını keserek eşkıyalık yapmışlardır³¹. Bu yüzden bölgede yaşayan aşiret reisleri sık sık ikaz edilmişlerdir (AŞS. 72/758: 419). Örneğin Türkmenler arasında eşkıyalık, XVII. yüzyılın ikinci yarısında artmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu zamanda karşılaştığı siyasî, iktisadî ve askerî sorunlar toplumun her kesimini etkilediği gibi, kırsalda yaşayan grupları da etkilemiştir.

İktisadî açıdan şehir merkezinden uzakta kırsal alanlarda görülen eşkıyalık; ticaret, tarım ve hayvancılıkta etkisini göstermiştir. Boş kalan araziler hububat fiyatlarının arttırmış, çevre şehirlerden mal akışı düzenli yapılamamış, eşkıya korkusuyla sürüler geniş alanlarda otlatılamamış olması sıkıntıları arttırmıştır. Devletin sosyal düzeninde yaşanan bu bozulma, fırsatçı grupları farklı kazanç yollarına yöneltmiştir. Bu açıdan bakıldığında bir taraftan sosyal gelişmelerden etkilendiği için eşkıyalık olaylarına katılanlar, diğer taraftan eşkıya gruplarının sözlerine inanarak bunlara katılanlar vardır. Örneğin, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Tabanlı Türkmenleri Ankara Sancağı'nın hemen her bölgesinde eşkıyalık yapmaya başlamıştır³².

İster Türkmen isterse Kürd veya Yörük aşiretlerinden olsun, tüccarların yolunu kesen grupların kısa sürede varlıklı kişiler haline geldikleri görülmüştür. Eşkıya grupları bu dönemde Ankara civarındaki stratejik geçit noktalarında konumlanmışlardır. Bunlardan biri *Hamamlı Boğazı* diğeri de *Karayokuş Geçidi*'dir. XVIII. yüzyılda Ankara Sancağı sınırları dâhilinde yol eşkıyalığının yoğun olarak görüldüğü Beybazarı-Bolu arasında bulunan Hamamlı Geçidi; Beypazarı'na iki, Ankara'ya onbeş saat uzaklıktadır. Örneğin 17 Cemâziye'l-evvel 1090/726 Haziran 1679 tarihinde Edirne'li Ali b. Hüseyin ve Ali b. Mehmed'in yolunu kesen, 60 kişilik yol eşkıyası, kısa süre içerisinde tüccarların mallarını gasp etmişlerdir. Bu dönemde eşkıyayı takip için gönderilen müfettiş Hüseyin Paşa tüccarların şikayetlerini dinleyerek bu olayları engellemeye çalışmıştır (AŞS. 60/746: 151). Ancak Türkmenlerin katıldığı yol eşkıyalığı bölgede sona erecek gibi değildir. Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1124/Temmuz 1712 tarihinde Hamamlı Boğazı'nı tutan 40 nefer eşkıya, Beypazarı Voyvodası ile altı saat boyunca savaştı (AŞS. 72/758: 498).

XVII. yüzyılda Ankara şehrini yakıp yıkan Celâlî grupları yerine, XVIII. yüzyılda dağlık ve vadilerle çevrili alanları mesken tutan yol eşkıyalığı gelişmeye başlamıştır. Ortaya çıkan bu yol eşkıyalığına en önemli destek yine reayadan gelmiştir. Yüzyıl

³¹ Orta Anadolu'da ve diğer bölgelerde yol eşkıyalığı büyük oranda artmıştır. 1737 yılında Rişvanlı Aşireti'ne mensup eşkıyanın Türkmen cemaatinden 350 koyun ve 500 kuruş değerinde peynir ve yün gasp etmesi, devletin bir süre sonra bu cemaatle ilgili politika değişikliğine gitmesine nede olacaktır. Bk. F. Söylemez, "XVIII. yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri", *Sosyal Bilimler Enst. Dergisi XXII*, s. 70-71.

³² Evâsıt-ı Şaban 1130/Temmuz 1718 tarihinde Tabanlı Cemaati'nden Şedid oğlu ve kardeşi; Kara Musa ve oğlu; Şeyhlü Cemâati'nden Ali ve Arab Ömer 70-80 kişilik eşkıya grubu ile kendi halinde yaşayan 27 haneyi basmış, 2 kişiyi öldürmüş, 7 kişiyi de kaçırmıştır (AŞS. 93/779:321).

içerisinde Türkmenler, Yörükler ve Ekrad grupları olarak tasnif edebileceğimiz birbirinden farklı fakat benzer coğrafi alanlarda yaşayan eşkiya grupları daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Devlet içerisinde güç gruplarının değişmesi devletin, onlarla ilgili uyguladığı politikalarla yakından ilgilidir. Böylece XVII. yüzyılda askerî sınıftan kişilerin oluşturduğu isyanlar, XVIII. yüzyılda daha çok reaya sınıfına mensup kişilerin eşkıyalık girişimleri ön plana çıkarmıştır (AŞS. 141/827: 197). İfade edilen bu grupların kimi zaman daha fazla vergi vermemek kimi zaman da yerleşik hayata geçmemek için direnerek Anadolu içlerinde dağılması yol eşkıyalığının önemli sebeplerinden birisi olmuştur.

XVIII. yüzyılda eşkıyalık yapan aşiretlerle devletin mücadelesi farklı şekillerde olabilmıştır. Ankara Sancağı'nda yaşayan Bozulus Türkmen grubuna mensup Tabanlı, Közne, Oğulbeyli, Şeyhlü, Çayan, İleminlü, Karadîn, Süleyman Hacılı ve Hamza Hacılı cemaatleri ile topyekün mücadele edebilmek için Osmanlı merkezî yönetimi belirli tarihlerde bunlara, gasp ettikleri mallar nedeniyle yüklü miktarlarda borç çıkarmıştır (AŞS. 72/758:442). Benzer şekilde yol eşkıyalığı haberleri Çukurcak ve Kalecik kazaları arasında bulunan Karayokuş Geçidi'nde sık sık duyulmuştur. Erzurum-Diyarbakır-İran yolu üzerinde bulunan geçit için devletin kimi zaman özel önlemler alması gerekmiştir (AŞS.25/711: 1169).

XVIII. yüzyılda Ankara'da eşkıyanın takip edilmesi hususunda bir yandan başkentten sık sık uyarılar gönderilirken (AŞS. 79/765:753), diğer yandan da yeniçeri askerlerinin bu gruplarla birlikte hareket etmemesi konusunda emirler ve yasaklar merkezden gönderilmiştir (AŞS. 76/762: 529). Hobsbawm'ın; *bütün toplumlar sosyal eşkıyalığı üretme potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel coğrafyanın zorluğuyla doğru orantılı, devletin nüfûzu ile ters orantılıdır* (Hobsbawm, 1997: 15) şeklindeki ifadesi, XVIII. yüzyılda kırsal alanlarda yaşayan grupların şartlarıyla örtüşmektedir. Ankara havalisinde konar-göçer vaziyetteki grupların, dağlık ve kırsal alanlarda hayvan beslemek suretiyle yaşıyor olmaları, bunlar arasında eşkıyalık olaylarının görülmesine neden olmuştur.

Eşkıyalığın, şehir eşkıyalığından çıkarak kırsal bölgelere doğru kayması, yerel eşraf ve âyanların şehir merkezlerinde sağladıkları otorite ile yakından ilgili olmalıdır. Ankara'da XVII. yüzyılda olduğu gibi celâli eşkıyalığına benzer bir durum söz konusu değildir. Doğal olarak bu gelişmeler, eşkiya gruplarının vakıf kurumlarına doğrudan baskı kurmasını da engellemiştir. Dolayısıyla XVIII. yüzyıl şer'îye sicillerinde eşkiya gruplarından zarar gören vakıf topraklarına veya gayrimenkullerine az rastlanması bu yüzdendir. Eşkiya gruplarının bu tarihlerde sadece Ankara şehri kırsalından tahsil edilen beytü'l-mâl vergilerini gasp ettikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır (AŞS. 80/766: 877 - 909).

XVIII. yüzyılda çok büyük bir harekete dönüşemeyen eşkıyalık, büyük oranda taşradaki idarecilerin kontrolünde varlığını geçitlerde, yol güzergahlarında sürdürebilmiştir. Bu durum eşkıyanın şehir merkezlerinin uzağında denetimini mümkün kıldığı gibi taşradaki kanun ve nizamsızlıkların oluşmasına imkan vermemiştir. Şehir yöneticileri olarak âyan ve bölge eşrafının aralarında işbirliği yaparak eşkiya gruplarını engellemeye çalıştıkları muhakkaktır. Buna rağmen olaylar yok değildir. Eşkiya grupları çabuk hareket edebilen, ani baskınlar yapabilen kişilerden oluştuğu için faaliyetleri de genellikle kısa süreli olmuştur. Bu gruplar kimi zaman yaptıkları baskınlar sonrasında dağılarak köylerine gitmiş, kimi zaman da baskınlar

sonrası izlerini kaybettirebilmek için Orta Anadolu şehirleri arasında dolaşım durmuşlardır.

XVIII. yüzyılda eşkıyalık, bir önceki yüzyılda geniş bir alana yayılan sekban ve sarucaların eşkıyalığından; Türkmen, Ekrad ve Yörük aşiretlerinin eşkıyalığı şekline dönüşmüştür. Aynı yüzyılda az sayıdaki âyan ve eşrafın kendi çıkarları için sürdürdükleri rekabet, Sun-Tzu'nun belirttiği gibi; nihayeti itibariyle uzun vadeli mücadelelerin kazananının olmadığını ortaya koymaktadır (Sun-Tzu, 1971: 73).

Sonuç olarak endüstrileşmiş toplumlar öncesinin zor şartları içerisinde, yolculukların ağır yapıldığı dönemlerde, ticari faaliyetlerin yapıldığı yollar, eşkıyaların en gözde faaliyet alanları olmuştur. Modern devletlerin kurulması, bürokrasideki işleyişin hızlanması, daha düzgün ve hızlı ulaşım imkân tanıyan yolların yapılması eşkıyalara ağır darbe vurulmasında yeterli olmuştur. Ekonomik gelişmeler, etkili haberleşme ve ulaşım ağlarının kurulması ve devletlerin yönetsel becerilere ulaşması her türlü eşkıyalığın gelişmesine engel oluşturmuştur (Hobsbawm, 1997: 14-15).

Sonuç

Anadolu'da Celâlî eşkıyalığı, XVI. yüzyıl sonlarında başlamış ve XVII. yüzyılın ortalarına kadar azalarak devam etmiştir. Akdeniz coğrafyasında yaygın olan eşkıyalığın en önemli sebepleri; nüfus artışı, tarımsal üretimdeki yetersizlik, ekonomik dengelerdeki değişiklik, uzayan savaşlar ve siyasî çözümlerdir.

Celâlî olayları sırasında devlet otoritesi zayıfladığından, halkın eşkıya saldırılarına marûz kalmamak için *cilâ-yı vatan/terk-i diyar* etmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Ankara bölgesinde görülen Celâlî olayları halkın, daha güvenli bölgelere yani kırsaldan şehre doğru gitmesine neden olmuştur. Sultan II. Bayezid'in vakıf reayasının bir kısmının güvenli olduğu için Ankara şehir merkezine gelmesi bu tezi doğrulamaktadır. Öte yandan vakıf yapıları üzerinde görülen Celâlî tahribatında kır-şehir ayrımı yapmak güçtür. Celâlî eşkıyasının hem kırsaldaki vakıflar üzerinde, hem de şehir merkezlerinde vakıflar üzerinde büyük yıkıma neden olduğu açıktır.

Celâlî olayları sırasında Ankara şehrindeki vakıflar üzerinde büyük bir yıkım söz konusudur. Mahmud Paşa Vakfı'nın Bedesteni dışında, Çorapçılar, Kuşakçılar, Takyeciler, Kuyumcular, Kaftancılar, İplikçiler, Kemeraltı, Sipah ve Yahudiyan olmak üzere dokuz çarşının çeşitli tarihlerde eşkıya tarafından ateşe verildiği görülmektedir. Diğer vakıflarda meydana gelen hadiseleri de göz önünde bulundurursak; Celâlî olayları Ankara şehir hayatına büyük zarar verdiği anlaşılır. Vakıf yapılarının Celâlî olaylarında yıkıldıktan sonra, yeniden inşâ edilmesi 3 ile 15 yıl arasında değişen bir süreyi kapsamıştır. Öte yandan XVII. yüzyılda vakıfların Celâlî tahribatından kendi malî imkanları ile çıkmaları mümkün olmadığından, ancak icâreteyn sistemi sayesinde tekrar toparlanabilmişlerdir. Celâlî eşkıyasının zarar verdiği İshak Paşa, Mahmud Paşa, Yeğen Bey, Zal Paşa, Hemhüm ve Nalbandoğlu Vakıfları bu krizden çıkabilmek için icâreteyn usûlü ile taşınmazlarını tamir ve inşâ yoluna gitmişlerdir. O yıllarda Celâlî belirsizliğinin ne zaman biteceği kestirilemediğinden kimi zaman yakılıp yıkılan vakıf binalarının yerine -mütevellinin haberi olmadan- başka kişiler tarafından izinsiz binalar yapılmıştır. Bu durum Celâlî olayları sırasında şehirlerde yaşanan yasa dışılık, keyfilik ve fırsatçılığı da ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılda askerî sınıf mensuplarının başlattığı veya destek verdiği isyanlardan, XVIII. yüzyılda yol eşkıyalığına doğru kayma söz konusudur. Bunun en önemli sebeplerinden biri; Celâlî olaylarını organize eden kişilerin peşine düşen devletin, onları yakalaması, bir kısmını hapsedip bir kısmını da idam ederek ortadan kaldırmasıdır. Celâlî liderlerinin ortadan kaldırılması, onlara destek veren kişilerin dağılmasına Anadolu'da küçük gruplar halinde eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmelerine neden olmuştur. XVIII. yüzyılda eşkıyalık olaylarının azalmasında etkili olan diğer bir husus ise, İstanbul'dan atanan idarecilerin yerine, halkı tanıyan, yerel otoritenin(âyan ve eşrafın) güçlenerek eşkıyalığın alanını daraltmasıdır.

XVIII. yüzyılda Ankara'da âyanlık yapan ailelerin faaliyetleri çeşitli açılardan incelenmelidir. Siyasî açıdan âyan ailelerinin eşkıya grupları ile işbirliği içinde buldukları, halktan daha fazla vergi toplayabilmek için onlara eziyet ettikleri belgelerde sık sık dile getirilmiştir. Oysa halka kötü davranan, onların kazancını gasp eden aynı âyan aileleri vakıf eserleri tesis ederek veya mevcut eserleri destekleyerek hem halkın gönlünü kazanmaya çalışmışlar hem de hayırseverliklerini göstermişlerdir. Bunlardan Mimarzâde, Müderriszâde, Muslupaşazâde ve Nakkaşzâdeler hayır eserleri yaptırarak varlıklarını halka kabul ettirmişlerdir.

Son olarak daha genel bir tasvir yapmak gerekirse; XVII ve XVIII. yüzyıllardaki eşkıyalık hareketleri arasında bir takım temel farklılıklar vardır. XVII. yüzyıl Celâlî eşkıyalığına katılan kişiler askerî sınıftan oldukları için şehirler üzerinde hakimiyet kurmayı planlamışlardır. Oysa XVIII. yüzyıl eşkıyalığının kaza merkezleri ve kasabalar üzerinde doğrudan etkisi söz konusu değildir. En azından XVIII. yüzyıl şer'îye sicillerinden eşkıya gruplarının şehirlerdeki vakıflar üzerinde -Celâlî döneminde olduğu gibi- açık bir tahribatı söz konusu olmadığı anlaşılabilmektedir. XVIII. yüzyılda Ankara kaza merkezinde âyan ve eşrafın sağladığı otorite, eşkıyalığın merkezden uzakta, kırsal bölgelerde faaliyet göstermesine yol açmıştır. d

Kaynakça

Ankara Şer'îye Sicili(AŞS): AŞS.7/693 - AŞS. 8/694 - AŞS. 9/695 - AŞS.10/696 - AŞS. 11/697 - AŞS. 12/698 - AŞS.13/699 - AŞS. 14/700 - AŞS. 15/701 - AŞS. 16/702 - AŞS. 17/703 - AŞS. 18/704 - AŞS. 19/705 - AŞS. 20/706 - AŞS. 21/707 - AŞS. 22/708 - AŞS. 23/709 - AŞS. 24/710 - AŞS. 25/711 - AŞS. 29/715 - AŞS. 45/731 - AŞS. 51/737 - AŞS. 56/742 - AŞS. 60/746 - AŞS. 72/758 - AŞS. 76/762 - AŞS.79/ 765 - AŞS. 80/766 - AŞS. 93/779 - AŞS. 123/809 - AŞS.126/812 - AŞS. 134/820 - AŞS. 141/827 - AŞS. 150/836 - AŞS. 159 - AŞS. 166/852 - AŞS. 179/865 - AŞS. 186/872 - AŞS. 187/873 - AŞS. 190/876 - AŞS. 192/878 - AŞS. 196/882 - AŞS. 207/893 - AŞS. 219/905 - AŞS. 240/926 - AŞS. 300/986 - AŞS. 315/1001 - AŞS. 317/1003 - AŞS. 381/1067.

BOA. EV. MKT. CHT.189/63- BOA. EV. MKT. CHT. 22/71

VGM. Deft. 384/134 - VGM. Deft. 372/109 - VGM. Deft. 2624/35.

Akdağ, Mustafa. (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası- Celâlî İsyânları*, Barış Yayınları, 2. Bs. Ankara.

- Barkey, Karen. (1999). *Eşkîyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Ceyhan, Muhammed. (2012). Celâlî İsyânlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatın Tesbiti(Şer'îye Sicilleri Işığında), *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildirileri I*, Ankara, 359-376.
- Çınar, Hüseyin. (2000). "1611-1612 Yıllarında Ankara'dan Bir Görünüm", *Kebikeç IX*, Ankara, 97-122.
- Ergenç, Özer. (1995). *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara.
- Ertaş, M. Yaşar. (2009). 18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdarecilerle Eşkîya İlişkisi, *Osmanlıdan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, (ed.) O. Köse, Samsun, 145-154.
- Griswold, William J. (2000) *Anadolu'da Büyük İsyân (1000-1021/1591-1611)*, çev. Ü. Tansel, İstanbul.
- Göyünç, Nejat. (1979). "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi XXXII*, 331-348.
- Hobsbawm, Eric J. (1997). *Eşkîyalar*, Avesta Yayınları, İstanbul,
- İlgürel, Mücteba. (1988). "Abaza Mehmed Paşa", *TDVİA. I*, İstanbul, 11-12
- İlgürel, Mücteba. (1995). "Osmanlılarda Eşkîya", *TDVİA. XI*, İstanbul, 467-468.
- İnalçık, Halil. (1980). Military and Fiscal in the Ottoman Empire(1600-1800), *Archivum Ottomanicum VI*, 283-337.
- İnalçık, Halil. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ(1300-1600)*, çev. R. Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- Kaya, Mustafa. (2013). XVIII. yüzyılda Yabanabâd Kazasında Görülen Kanunsuzluk Hareketleri, *Ankara Araştırmaları Dergisi I(I)*, 51-65.
- Nagata, Yuzo. (1997). *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öz, Mehmet. (2009). Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkîyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri, *Osmanlıdan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, (ed.) O. Köse, Samsun, 33-40.
- Özdemir, Rifat. (1986). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Özkaya, Yücel. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Quataert, Donald. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu(1700-1922)*, çev. A. Berktaş, İstanbul.
- Soyudoğan, Muhsin. (2006). Devlet-Eşkîya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkîyalığı, *Kebikeç*, 21, Ankara, 147-174.
- Söylemez, Faruk. (2007). "XVIII. yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşkîyalık Hareketleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XXII*, 69-85.

- Sun Tzu. (1971). *The Art of War*, London, New York: Oxford University Press.
- Tabakoğu, Ahmet. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Taş, Hülya. (2006). *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uluçay, M. Çağatay. (1944). *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.
- Uzun, Efkan. (2009). "Osmanlı Ülkesinde Görülen İsyân ve Eşkîyalık Olayları Karşısında Alınan Bazı Tedbirler Hakkında Bir Değerlendirme" *Türklük Bilimi Araştırmaları* XXV, 185-214.
- Ünal, Mehmet Ali. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Yediyıldız, Bahaeddin. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Ek. I: Ankara'da Celâlî Eşkîyası İle İlgili Hasan Paşa ve Yeğen Bey Vakıflarının Kayıtları(AŞS. 15/701: 53 ve 54)

۱۷۰۰
۲۵۲
۲۵۲

بود که وجود صی پان اوقافند جایی که عزت به ابر درگاه مالی بگویند فخرت مصلی سید ابن اهل حضرت
اوقافند بوردن بونوه اقدام جلالی اراة ایلیویر مالا تعمیر اولغا، فانی مزبور مصلی بکر بکر وکی مسوی
خوم بندر بونوه قائم دکیس اوچه بکر اچار ایلم دیو بکر فخرت مصلی سید ابن اهل حضرت
مصطلحی
کیمی
فلی سدی
بود که بجا، سکه متبسی اقله ادم بولم فضل صلی صی بن باه اهل حضرت مزبور بوقف کانی اولور
نقد روزانور و قاجراجه اچار اولور و اجازتی کیم ویدر سوال اوینما سنی طلبا ایرین دیو بکر فخرت مصلی سید ابن اهل حضرت
اوغز اجهیه کیم بیلدر توفیق درو اچار سنی ایلو باه صی اولور دیو بکر مزبور طوطی اولور و انزقره
بونوه اقدام دکانه مزبور فخرت مصلی سید ابن اهل حضرت فانی جلالی اراة ایلیویر مالا تعمیر اولغا، فانی مزبور مصلی بکر بکر وکی مسوی
ماه ماه التشر اجهیه استیها ر ایلویر فخرت مصلی سید ابن اهل حضرت فانی جلالی اراة ایلیویر مالا تعمیر اولغا، فانی مزبور مصلی بکر بکر وکی مسوی
د مشور با قیدر دیو بکر فخرت مصلی سید ابن اهل حضرت
بود که ماه صی بکر با رکا فضل صلی صی بن باه اهل حضرت بونوه اقدام مزبور مصطلحی صی بن باه اهل حضرت
حانه ننه منگنه در روزانور ادم بولم صلی بجا او فخرت مصلی سید ابن اهل حضرت فانی جلالی اراة ایلیویر مالا تعمیر اولغا، فانی مزبور مصلی بکر بکر وکی مسوی